

KLASİK KAYNAKLARDA MENKÛL İBN ABBÂS'A ATFEDİLEN BAZI TARİKLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME (TEFSİR İLMİ BAĞLAMINDA)

Nurdoğan Türk*

Öz

Hz. Peygamber'in (sav) vefatının ardından çeşitli sebeplerle Kur'ân'ın akla uygun ve doğru bir şekilde yorumlanmasına ihtiyaç duyulmuştur. Bu hususta kendilerine ilk müracaat edilen kişiler, ilimde temayüz etmiş sahâbîler olmuşlardır. İbn Abbâs, ilmî kişiliğiyle öne çıkmış bu şahsiyetlerden birisidir ve *muksirûn*'dan biri olarak değerlendirilen sahâbîlerdendir. İlminin artırılması için Hz. Peygamber'in (sav) duasına mazhar olmuştur. O, aynı zamanda tefsir ekolünün kurucusu kabul edilir. Bütün bunların doğal bir sonucu olarak İbn Abbâs'tan gelen çok sayıda rivâyet, başta tefsir kitapları olmak üzere değişik birçok kaynakta farklı tariklerle yerini almıştır. İbn Abbâs'a atfedilen bu nakillerin tarikleri, sağlamlık bakımından farklılık göstermektedir. Dolayısıyla İbn Abbas'a (ra) nispet edilen bu nakillerin güvenilirliklerini bilmenin yolu, metin kritiğini göz ardı etmeksizin bu nakillere ait tariklerin cerh ve ta'dil açısından incelenmesinden geçmektedir. Cerh ve ta'dil âlimleri, İbn Abbâs'tan gelen çok sayıdaki tefsirle ilgili rivâyetlerin senedlerinin sağlamlık derecesini belirlemede büyük çaba harcamış ve kanaatlerini açıklamışlardır. Bu bağlamda İbn Abbâs'tan gelen tefsir tariklerini başlıca dokuz maddede tasnif etmek mümkündür. Bu tarikler arasından yaptığımız isnad değerlendirmeleri ve kaynak kritikleri açısından Ebû Sâlih tarikinin en sağlam tarik, buna mukabil Muhammed b. Sâib el-Kelbî tarikinin ise en zayıf tarik olduğu öne çıkmıştır. Ayrıca bu çalışmada İbn Abbâs'a nispet edilen tarikler özellikle tefsir ilmi kaynaklarında yer alması açısından değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Bunlara ilaveten söz konusu tariklerin değerlendirilmesi, klasik tefsir kaynaklarının kritiği açısından alana katkı sağlayacağı düşünülmektedir.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Tefsir, İbn Abbâs, Müfessir, Tarik.

AN EVALUATION ON SOME WAYS COMMENTATED IN THE CLASSICAL RESOURCES AND ATTRIBUTED TO IBN ABBAS (IN THE CONTEXT OF COMMENTARY)

Abstract

After the death of the Prophet (pbuh), there was a need for a reasonable and accurate interpretation of the Qur'an for various reasons. In this regard, the first people to consult have been the companions who are prominent in knowledge. Abdullah Ibn Abbâs is one of these leading figures in knowledge and one of the companions evaluated as *muksirun*. In order to increase his knowledge, he was granted the Prophet (pbuh)'s

Article Types / Makale Türü: Research Article / Araştırma Makalesi

Received / Makale Geliş Tarihi: 18.11.2019 Accepted / Kabul Tarihi:25.03.2020

DOI: <https://doi.org/10.26791/sarkiat.648326>

*Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, nurdogan.turk@hbv.edu.tr

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-5684-5956>

prayer. He is considered as the founder of Mecca commentary ecole. As a natural consequence of all of this, a great number of narrations from Ibn Abbas have taken place in many different sources especially in the commentary books and have been transmitted in different ways. The ways of these narrations based on Ibn Abbas differ in terms of accurateness. Therefore, the way to know how reliable these narrations attributed to Ibn Abbas is to examine the ways of these narrations in terms of accurateness without ignoring the textual criticism. The scholars of Al-Jarh (Criticism) and Al-Ta'dil (Praise) have made great efforts in determining the degree of accurateness of many ways of commentary narrated from Ibn Abbas and explained their opinions. In this context, it is possible to classify the ways of commentary narrated from Ibn Abbas in nine main articles. Among these ways; in terms of sanad (narrator) evaluations and resource criticisms we made, Ebû Sâlih way stands out as the most accurate, Muhammad b. Sâib al-Kelbi way, on the other hand, stands out as the weakest. Also, in this study, the ways attributed to Ibn Abbas are evaluated especially in terms of being included in commentary (tafsir) science sources. In addition, it is thought that the evaluation of these ways (tariqs) will contribute to the field in terms of the criticism of classical commentary (tafsir) sources.

Keywords: Quran, Commentary, Ibn Abbas, Commentator, Way.

GİRİŞ

Tefsir, “Kur’ân lafızlarının söyleniş keyfiyetinden, lafızların müfred ve terkip hâlindeki delâletlerinden ve hükümlerinden, terkip hâlinde iken ortaya çıkan mânalarından bahseden ilim dalıdır.”¹ Allah, Kur’ân’ın âyetlerini anlamayı ve manalarını düşünmeyi kullarından istemiştir.² Buna göre tefsir ilminin önemi, kelâmullah olan konusunun işlevi ve maksadı bakımından üstün olmasından³ ve Kur’ân’ın, dinî ilimlerin temelini oluşturmasından⁴ ileri gelmektedir. Bu açıdan tefsir ilmi, öğrenilmesi gereken en önemli ilim dallarından birisidir.

Kur’ân’ı tefsir faaliyeti, Hz. Peygamber (sav) ile başlamıştır. O, muhatabı olan ashâbına anlayamadıkları kısımları açıklamıştır. Açıklanan bu haberler, sahâbe arasında nakledilmiştir. Bu bakımdan sahâbe, Hz. Peygamber’den (sav) sonra Kur’ân’ı anlamada ve yorumlamada en muktedir insanlar sayılırlar. Onların sarsılmaz imanları ve sebeb-i nüzûle vâkıf olmaları, tefsir alanında yükselmelerini ve önemli rol almalarını sağlamıştır. Onlar, Kur’ân âyetlerini ya Hz. Peygamber’den (sav) işitme yoluyla ya da içtihat ederek açıklamışlardır.⁵ Dolayısıyla Hz. Peygamber’in (sav) tefsirinden sonra Kur’ân tefsirinde kendilerine ilk müracaat edilen kişiler, ilimde temayüz etmiş sahâbiler olmuşlardır. Bu bağlamda Abdullah İbn Abbâs’ın (ö. 68/687-88) ilmî kişiliğiyle öne çıkmış önemli sahâbilerden birisi olduğu söylenebilir.

¹ Ebû Hayyân Muhammed b. Yûsuf el Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, thk. Âdil Ehmed Abdü’l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvad, (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2010), 1: 10; Ebü’l-Fazl Celâlüddîn es-Suyûtî, *el-İtkân fî ulûmi’l-Kur’ân*, thk. Şuayb el-Arnaût, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle Nâşirün, 2008), 759; Abdülhamit Birişik, “Tefsir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: TDV Yay., 1998-2013), 40: 281.

² Nisâ 4/82; Sâd 38/29; Muhammed 47/24.

³ Ebü’l-Kâsım Râgıb el-İsfahânî, *Mukaddimetü câmi’-t-tefâsîr*, thk. Ahmed Hasan Ferhât, (Kuveyt: Dâru’d-Da’ve, 1984), 91.

⁴ Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib b. Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü’l-vecîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, (Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2001), 1: 40.

⁵ İsmail Cerrahoğlu, *Tefsir Usûlü*, (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989), 233-235.

Abdullah İbn Abbâs, 1660 hadis naklederek⁶ rivâyet tarihi ve kültüründe Ebû Hureyre (ö. 58/678), Abdullah b. Ömer (ö. 73/692), Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), Hz. Âişe (ö. 58/678), Câbir b. Abdillâh (ö. 78/697) ve Ebû Sa'îd el-Hudrî'yle (ö. 74/693-94) birlikte *muksirûn* yani çok hadis rivâyet eden sahâbîler arasındadır.⁷ O, Hz. Peygamber'in (sav) amcası Abbâs b. Abdilmuttalib'in (ö. 32/653) oğludur. Hz. Peygamber'in (sav) eşi Meymûne (ö. 51/671), onun teyzesidir. Hicretten üç yıl kadar önce Mekke'de doğmuş, 71 yaşında H. 68 tarihinde Tâif'te vefât etmiştir. Kabri de oradadır.⁸

İbn Abbâs'tan pek çok rivâyet, başta tefsir kitapları olmak üzere değişik kaynaklarda yer almış ve farklı tariklerle gelmiştir. Neredeyse Kur'ân'ın her âyeti hakkında ondan bir veya birkaç rivâyet bulunmaktadır. İbn Abbâs'a atfedilen bu nakillerin tarikleri, sağlamlık bakımından farklılık göstermekle birlikte hâlen sorunlu bir alan olmaya devam etmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, ona nispet edilen isnadlar özellikle tefsir ilmi kaynaklarında yer alması açısından detaylı bir şekilde değerlendirilmeye tabi tutulacaktır. Bu tariklerin çokluğu nedeniyle, öncelikle onlar başlıca dokuz maddede tasnif edilecek ve bunların her birine örnekler verilecektir. Ancak bu tariklere geçmeden önce İbn Abbâs'ın tefsir ilmindeki yeri ile ona nispet edilen tefsirin değerinden söz etmenin yararlı olacağı kanaatindeyiz.

1. İbn Abbâs'ın Tefsir İlmindeki Değeri

İbn Abbâs (ra), Hz. Peygamber'in (sav) yanından ayrılmamış, ilmini genişletmek için yoğun çaba harcamıştır.⁹ Öyle ki, -kendi ifadesine göre- ilminin artırılması için Hz. Peygamber'in (sav) duasına mazhar olmuştur. Hz. Peygamber (sav) onun için, “Allahım! Abdullah'a Kitab'ı ve hikmeti öğret”,¹⁰ “Allah'ım! Onu dinde fakih kıl ve ona tevili öğret”¹¹ şeklinde dua etmiştir. Ayıca “İbn Abbâs ne güzel Kur'ân tercümânıdır”¹² sözüyle onu övmüştür.

İbn Abbâs, Hz. Peygamber'den tefsir ve hadis alanında birçok nakilde bulunmuştur. O, zaman zaman Hz. Peygamber'in (sav) yaptıklarını ve sahâbenin naklettiklerini yanında

⁶ Bu rakam Suyûtî'ye göredir. Ebu'l-Fazl Celâlüddîn es-Suyûtî, *Tedribü'r-râvî fî şerhi takrîbi'n-nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, (Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1415), 2: 676.

⁷ Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, 2: 676; Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hâsîs şerhu ihtisâri ulûmi'l-hadîs*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.), 180.

⁸ İbn Abbâs'ın 72 veya 74 yaşında vefat ettiği de söylenmiştir. Geniş bilgi için bkz. Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, (Kahire; Mektebü'l-Hancı, 2001), 6: 345; Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, thk. Mahmud Fâhûrî, thrc. Muhammed Revvâs Kalacî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1985), 1: 746, 757; Ebû'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâil İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, (Beyrut: Mektebü'l-Meârif, 1991), 8: 295; Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *el-İsâbe fî temyîzi's-sahâbe*, thk. ve ta'lik: Adil Ahmed Abdü'l-mevcûd, Ali Muhammed Muavvad, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995), 5: 5; Muhammed Hüseyin ez-Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, (Kahire: Mektebtü Vehbe, 1976), 1: 50; Abbâs el-Kummî, *el-Künye ve'l-Elkâb*, (Tahran: Mektebetü Sadr, 1398), 1: 346-347; Fuad Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, (Riyad: İdâretü's-Sekâfe ve'n-Neşr bi'l-Câmia, 1991), 1: 63; İsmail L. Çakan, Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: TDV Yay., 1998-2013), 1: 76-79.

⁹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 2: 320.

¹⁰ Buhârî, “Fedâilü ashâbi'n-nebî”, 24; “Vudû”, 10; “İlm”, 17; Müslim, “Fedâilü's-sahâbe”, 2477; Ebû Nuaym el-İsfahânî, *Hilyetü'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*, (Kahire: Dâru'l-Fikr, 1996), 1: 316.

¹¹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 2: 314-315; Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, 3: 337; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 1: 746.

¹² Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1: 316; Suyûtî, *el-İtkân*, 784.

bulundurduğu levhalara kaydetmiştir.¹³ Onun bu tutumu, ilme verdiği değeri göstermektedir. O, ilim öğrenmek için birçok zorluklara da katlanmıştır. Nitekim o, birinin Hz. Peygamber'den (sav) hadis duyduğunu haber almış, o hadisi işitmek için o kişinin evine gitmiştir. Ancak o zâtın öğle uykusunda olduğunu öğrenince, rahatsızlık vermemek için uyanıncaya kadar onu beklemiştir.¹⁴ Hayatını ilim öğrenmekle ve öğretmekle geçiren İbn Abbâs'ın tefsir, hadis ve fıkıh ilimlerindeki otoritesi, günümüze kadar hemen herkes tarafından kabul edilmiştir. Bu özellikleri nedeniyle *tercümânü'l-Kur'ân*,¹⁵ *hibru'l-umme*,¹⁶ *el-bahr*¹⁷ ve *sultânü'l-müfessirîn* lakaplarıyla şöhret kazanmıştır. Kendisine Kur'ân'ı anlamada ve yorumlamada büyük bir değer atfedilmiştir.¹⁸ O, Mekke tefsir ekolünün kurucusu kabul edilir. İbn Abbâs, Hz. Ali (ö. 40/661) ve Abdullah b. Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) talebesidir.¹⁹ O, İbn Mes'ûd'dan 36 yıl daha fazla yaşamıştır. İbn Kesîr (ö. 774/1373), bu duruma dikkat çekerek İbn Abbâs'ın İbn Mes'ûd'dan daha fazla ilim sahibi olabileceğini söyler.²⁰ İbn Abbâs, sahâbe içerisinde tefsir alanında en fazla şöhret bulan ve ilmi ile temâyüz etmiş şahsiyetlerdendir. Zira o, Hz. Peygamber (sav) ve sahâbeden duyduklarını başkalarına aktarmıştır. Sahip olduğu ilmî üstünlüğu sebebiyle Hulefâ-yi Râşidîn'le birlikte birçok sahâbenin sevgi ve takdirini kazanmıştır. İbn Mes'ûd'un onun hakkındaki, "Evet. O, ne güzel Kur'ân tercümanıdır"²¹ şeklindeki övgüsü bu takdirin bir neticesidir. Bunlara ilaveten İbn Abbâs'ın sahâbeyle istişâre etmek suretiyle ilmini artırdığı görülmektedir. O, başta Hz. Ömer (ö. 23/644), Hz. Ali ve Hz. Übey b. Kâb (ö. 33/654) olmak üzere Muhâcir ve Ensârdan sahâbenin ileri gelenlerinin sohbetlerine ve ders halkalarına katılmıştır. Bir keresinde Hz. Ömer onun için, "Sen, gençlerimiz arasında yüzü ve ahlâkı en güzel, Kitâbullâh'ı anlama hususunda en bilgili olanısın" diyerek sahip olduğu ilminin derecesini ifade etmiştir.²²

Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) naklettiğine göre, İbn Abbâs'ın ilmi üç otorite şahsiyetten yani Hz. Ömer, Hz. Ali ve Hz. Übey b. Kâ'b'den gelmektedir.²³ Hz. Ali onu, "İbn Abbâs, ğayba sanki ince bir perdeden bakardı" sözüyle överek, bir anlamda onun tefsirdeki derin düşüncesini ortaya koymuştur.²⁴ İbn Abbâs'tan yaptığı rivâyetinin azlığıyla bilinen Tâvûs b. Keysân (ö. 106/725) onun hakkında, "Sahâbeden yetmiş kişi gördüm ki onlar, herhangi bir konuda ayrılığa düşüklerinde İbn Abbâs'ın görüşüne

¹³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 2: 320; Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit el-Hatîb el-Bağdâdî, *Takyîdü'l-ilm*, thk. Sa'd Abdü'l-Gaffâr Alî, (Kahire: Dâru'l-İstikâme, 2008), 114.

¹⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh el-Hâkim en-Nisâbüri, *el-Müstedrek ala's-Sahîhayn*, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2002), 1: 189; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 1: 750.

¹⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 2: 320; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1: 316; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 1: 749; Suyûtî, *el-İtkân*, 784; Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, (Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, ty.), 2: 16.

¹⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 2: 319; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1: 316; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 1: 746; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8: 295; Suyûtî, *el-İtkân*, 784; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 50.

¹⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 2: 316; Ebû Nuaym, *Hilyetü'l-evliyâ*, 1: 316; İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 1: 753; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8: 295; Suyûtî, *el-İtkân*, 784.

¹⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 784; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 50.

¹⁹ Muhammed Bâkır el-Meclisî, *Bihâru'l-envâr*, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1983), 92: 93.

²⁰ Ebu'l-Fidâ' İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, neşr. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn, (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîye, 1998), 1: 10.

²¹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 2: 316; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, 1: 9.

²² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 51.

²³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8: 298-299.

²⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 53.

başvurmuşlardır” demiştir.²⁵ Bu husus, sahâbenin onun ilminden istifade ettiğini göstermektedir. Bundan başka Ebû Vâil Şakîk b. Seleme (ö. 82/701), onun tefsirdeki maharetini gösteren şu sözü sarf etmiştir: "Hz. Ali (ra), bir dönem İbn Abbâs'ı yerine vekil tayin ettiğinde İbn Abbâs bir hutbe irad etti ve hutbede Bakara sûresini -bir rivâyete göre de Nûr sûresini- okuyup güzelce tefsir etti. Bizanslılar ve Türkler şayet onu dinlemiş olsalardı, kesinlikle Müslüman olurlardı."²⁶

Sahâbe asrının müfessirleri arasında kabul edilen İbn Abbâs, üstün akıl sahibi, doğru görüşlü ve sağlam bir imana sahip olmasının yanı sıra, Arap dili, şiiri ve tarihine son derece vâkıf, belâgat ve fesâhata yetkin, Kur'ân ilimlerine de vâkıf çok yönlü bir âlimdir.²⁷ Onun bu özelliği, âyetleri bazen dinî, bazen tarihî açıdan, bazen tahsis, bazen de lûgat açısından yaptığı açıklamalarında tezâhür etmiştir. İbn Teymiyye'nin (ö. 728/1328) onun hakkındaki, "Tefsirde en bilgili olanlar, Mekkelilerdir. Çünkü onlar yani Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721), Atâ b. Ebû Rebâh (ö. 114/732), İkrime (ö. 105/723), Tâvûs, Ebû Eş'aş ve Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]) gibi zâtlar İbn Abbâs'ın etrafındaydılar" sözü, onun tefsirdeki değerini ortaya koymaktadır.²⁸ İbn Abbâs'ın meşhur öğrencilerinden Mücâhid b. Cebr'in "İbn Abbâs, bir âyeti tefsir ettiğinde, onda bir nûr görürdün" sözü, İbn Ömer'in, "İbn Abbâs, Hz. Peygamber'in (sav) ümmeti içinde, Allah tarafından indirilen Kur'ân'ı en iyi bilen kişidir"²⁹ ve "... önceleri şöyle diyordum: 'İbn Abbâs'ın Kur'ân'ı yorumlamadaki cesaretine hayret ediyorum.' Şimdi anladım ki ona gerçekten ilim verilmiştir"³⁰ sözleri, İbn Abbâs'ın tefsir ilminde ne denli bilgi sahibi olduğunu açıkça ortaya koyması bakımından dikkat çekicidir. Bu sebeptendir ki, onun müfessir olma vasfının diğer yönlerinden daha baskın olduğu söylenebilir.

2. İbn Abbâs'a Nispet Edilen Tefsirin Değeri

Zerkeşî (ö. 794/1392), İbn Abbâs'ın tefsiri hakkında, "Onun yorumlaması, diğer sahâbenin tefsirinden farklıdır. Onun tefsiri daha çok muhafaza edilmiştir" diyerek onun tefsirinin ne kadar kıymetli olduğunu ifade etmiştir.³¹

Kur'ân tefsirinde müşkil olan konularda birçok sahâbe ve tâbiîn'in İbn Abbâs'a (ra) başvurduğu anlaşılmaktadır.³² Şu iki örnek bu hususu ortaya koymaktadır: Birincisi, Saîd b. Cübeyr'in anlattığı şu olaydır: "Ben hacca hazırlandığım sırada Kûfe'de bir Yahudi, bana 'seni ilim sahibi birisi olarak görüyorum' dedi. Bana 'Mûsâ (as) iki süreden hangisini ödedi?'³³ diye sordu ve cevabını istedi. Ben, kendisine 'cevabını bilmiyorum. Ama şimdi İbn Abbâs'ın yanına gidiyorum (karşılaşınca ona sorarım)' dedim. Mekke'ye vardığımda Yahudi'nin bana sorduğu soruyu ona yönelttim. (Bunun üzerine) İbn Abbâs (soruyu) 'Mûsâ (as), o iki süreden çok olanı yerine getirdi. Çünkü

²⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 2: 316; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 51.

²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8: 299; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 51.

²⁷ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 52.

²⁸ Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli't-tefsîr*, (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1994), 54; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 77.

²⁹ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 53.

³⁰ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 53; Suyûtî, *el-İtkân*, 784.

³¹ Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh ez-Zerkeşî, *el-Burhan fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, (Kahire: Dârü't-Türâs, 1984), 2: 157.

³² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 54.

³³ Bu mesele, Kasas 28/26-29. âyetlerde geçer. Konunun özeti şudur: Şuayb peygamber, kızını Mûsâ'ya (as) verir. O'nu sekiz yıl ücreti karşılığında çalıştırmak üzere yanına alır. Şayet Mûsâ (as) bununla yetinmeyip süreyi on yıla çıkartırsa, bunun kendisi için bir lütuf olacağını söyler.

bir peygamber sözünden dönmez, hatta o sözünü fazlasıyla yerine getirir' şeklinde açıkladı. Saîd anlatmaya devam etti: Irak'a döndüğümde o Yahudi'ye (İbn Abbâs'ın) cevabını aktardım. O da bana; 'İbn Abbâs doğru söylemiş. Allah'a ve Mûsâ'ya indirilene yemin ederim ki, o gerçekten ilim sahibidir' demiştir.³⁴ İkincisi, Abdullah İbn Ömer'in (ra) kendisine Enbiyâ 21/30. âyetin manasını soran bir adamı İbn Abbâs'a yönlendirmesi olayıdır. Rivâyet şu şekildedir: "Bir gün bir adam İbn Ömer'e geldi ve ona "İnkâr edenler, gökler ve yer bitişik iken onları ayırdığımızı ve her canlıyı sudan yarattığımızı görmezler mi? Hâlâ inanmayacaklar mı?" (Enbiyâ 21/30) âyetinin manasını sordu. İbn Ömer, o adama 'Sen İbn Abbâs'a git, (ona bu soruyu sor) sonra gel ve verdiği cevabı bana söyle' dedi. Adam gitti ve İbn Abbâs'a soruyu sordu. İbn Abbâs, kendisine 'Gökler bitişikti. Yani yağmur yağmıyordu. Yer de bitişikti. Bitkiler bitmiyordu. Gökler yağmur yağdırdı, yer de bitkileri yeşertti' şeklinde cevap verdi. Sonra adam tekrar İbn Ömer'e gitti ve (aldığı cevabı) ona anlattı. İbn Ömer bunun üzerine şöyle dedi: 'Ben, İbn Abbâs'ın Kur'an'ı yorumlamadaki cesaretine hayret ediyordum diyordum. Şimdi ise ona ilim verildiğini anlıyorum.'³⁵

İbn Abbâs, kendisine yöneltilen soruları cevaplamakla yetinmemiş, yeri geldikçe taşıdığı ilmi sohbetinde bulunanlara aktarmıştır.³⁶ Ayrıca Hz. Peygamber'in (sav) kitap ehlinde rivâyete izin veren kavillerine istinaden³⁷ ve ilme düşkünlüğü nedeniyle ehl-i kitap'tan geniş ölçüde yararlanmış, Kâ'b el-Ahbâr (ö. 32/652-53 [?]) ve Abdullah b. Selâm (ö. 43/663-64) gibi bazı kişilerden bilgiler almıştır. Örneğin İbn Abbâs, bir keresinde Kâ'b el-Ahbâr'a, "Onlar (göklerde ve yerde olanlar), bıkıp usanmaksızın gece gündüz Allah'ı tenzih ederler" (Enbiyâ 21/20) âyetinin anlamını sorduğunda kendisinden, "Onların tesbihleri, insanın nefes alışverişi gibi doğal ve kesintisizdir" şeklinde cevap almıştır.³⁸ Yine İbn Abbâs, bir gün Kâ'b'a Hz. Peygamberin (sav) sıfatları Tevrât'ta nasıl geçer diye sormuş, o da abartılı bir şekilde anlatmıştır.³⁹ Bundan başka İbn Abbâs, Kur'an'daki "berk (برق)" gibi bazı garip kelimelerin manasını öğrenmek için bu konuda öne çıkmış Ebu'l-Celd Ceylân b. Ebî Ferve'ye⁴⁰ (ö.?) başvurmuştur.⁴¹ Dolayısıyla İbn Abbâs'ın ehl-i kitap'tan aldığı bu bilgilerin etkisinde kalarak, o bilgileri yaptığı tefsirlere yansıtması kaçınılmaz olmuştur. Bu bilgilerin bir kısmının isrâiliyyâtan olması mümkündür. Bu nedenle İbn Abbâs'ın Kâ'b el-Ahbâr ve Abdullah b. Selâm gibi ehl-i kitap'tan naklettiği haberlerin titizlikle incelenmesi ve gerektiğinde başka nakillerle desteklenmesi gerekmektedir.

³⁴ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vil-i âyi'l-kur'an*, thk. Abdullah b. Abdi'l-Muhsin et-Türkî, (Kahire: Dâru Hicr, 2001), 18: 235-236; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1: 53.

³⁵ İbnü'l-Cevzî, *Sıfatü's-safve*, 1: 752-753; Suyûtî, *el-İtkân*, 784; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1: 52-53.

³⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 2: 316.

³⁷ Ebû Ömer Yûsuf b. Abdilberr en-Nemerî, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlih*, thk. Ebû'l-Eşbâl ez-Züheyrî, (Suûdi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994), 86-90; Buhârî, "Ehâdisü'l-enbiyâ", 50.

³⁸ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 16: 244.

³⁹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 1: 309.

⁴⁰ Hakkında İbn Sa'd (ö. 230/845) ve Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855), "Sika" demiştir. Kızı Meymûne b. Ebi'l-Celd, babasının yedi günde bir Kur'an'ı okuduğunu, altı günde bir Tevrât'ı yüzünden okuyarak hatmettiğini, Tevrât'ı hatim günü geldiğinde insanların toplanıp, "O, Tevrât'ı hatmettiğinde rahmet iniyor deniliyor" dediğini söylemiştir. İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 9: 221; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1953), 2: 547.

⁴¹ "el-Berk, melektir." cevabını almıştır. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1: 360; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1: 127; Fuad Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-arabî*, 1: 65.

Bunun yanında İbn Abbâs'ın Arap şiirine vukûfiyetinden⁴² dolayı Kur'ân tefsirinde fasih şiiri sıkça kullandığı nakledilmektedir. Bu hususla ilgili olarak Nâfi b. el-Ezrâk'ın (ö. 65/684) İbn Abbâs'ı sınamak amacıyla soru sorduğu, sorduğu kelimeye bir şiir beytiyle cevap verdiği ve bu soru cevapların iki yüze ulaştığı rivâyet olunmaktadır.⁴³

Şunu da ifade etmek gerekir ki, İbn Abbâs'a nispet edilen çokça rivâyet bulunmakla birlikte, bizzat kendisinin iki kapak arasında bir kitap veya mecmua şeklinde telif ettiği veya yazdığı bir eseri bulunmamaktadır. İsmail Cerrahoğlu, 1290, 1316 ve 1345'de Mısır'da basılan *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs* adlı tefsirin İbn Abbâs'a nispetinin iyice araştırılması gerektiği görüşündedir.⁴⁴ Suyûtî (ö. 911/1505) ve Ali Ekber Bâbâî⁴⁵ ise, söz konusu kitabın meşhur lugatçı Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî'ye (ö. 817/1415) nispet edildiğini söylemişlerdir.⁴⁶ Bundan başka onun adına derlenmiş veya içeriği ondan rivâyet edilmiş *Kitâbu't-tefsir (Tefsîru'l-Culûdî an İbn Abbâs)*, *Tefsîru İbn Abbâs ani's-sahâbe*, *Kitâbu İbn Abbâs (Tefsîru İbn Abbâs)*, *Tefsîru İkrime an İbn Abbâs*, *Sahîfe Ali b. Ebî Tâlib an İbn Abbâs fî tefsîri'l-Kur'âni'l-Kerîm* ve *Garîbu'l-Kur'ân fî şî'ri'l-arab Suâlât Nâfi b. el-Ezrâk an Abdillâh b. Abbâs* isimli kitaplardan söz edilmektedir.⁴⁷ Dolayısıyla İbn Abbâs'a nispet edilen tefsir tariklerinin incelenmesinin bu konuyu bir nebze de olsa aydınlatacağı kanaatindeyiz.

3. İbn Abbâs'a Nispet Edilen Tefsir Tarikleri ve Örnekleri

İbn Abbâs'tan gelen nakil şekillerini, “*Bizzat Hz. Peygamber'den (sav) işittikleri veya gördükleri, Hz. Peygamber'den işitmediği ancak hangi sahâbîden aldığını belirttikleri, Hz. Peygamber'den işitmediği ancak O'na nispet ettikleri ve Hz. Peygamber'den işittiğine de işitmediğine de muhtemel olanlar*”⁴⁸ şeklinde özetlemek mümkündür. İbn Abbâs'a isnad edilen rivâyetlerin çokluğunun belki de en önemli sebeplerinden birisi, özellikle Abbâsi halifelerinin gözüne girmek veya bir çıkar elde etmek için İbn Abbâs'dan farklı tariklerle rivâyette bulunan kişilerin çoğalmış olmasıdır.⁴⁹ Bu yüzden olacak ki -Suyûtî'nin aktardığına göre- İmam Şafî (ö. 204/820), İbn Abbâs'la ilgili olarak kendisinden tefsire dair 100 civarında rivâyetten başka bir şey nakledilmediğini söylemiştir.⁵⁰ İbn Kesîr, onun için, “Kur'ân'dan bilmediği bir şeyi söylemeyi çirkin bulur ve en iyisini Allah bilir derdi” sözünü sarf etmiştir.⁵¹ Hem İmam Şafî'nin hem de İbn Kesîr'in bu sözleri, bize İbn Abbâs'a nispet edilen nakillerin güvenilirlik açısından iyice süzgeçten geçirilmesi gerektiğine işaret etmektedir.

İlim âşığı İbn Abbâs'ın, elde ettiği bilgileri Kur'ân ve Sünnet süzgecinden geçirmeden başkalarına aktarması düşünülemez.⁵² Ancak yine de ondan gelen nakilleri

⁴² İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 2: 316.

⁴³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 57; Fuad Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-arabî*, 1: 61, 65.

⁴⁴ İsmail Cerrahoğlu, *Kuran Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hz Veren Âmiller*, (Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1968), 100; Ayrıca bkz. Çakan, Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib”, 1: 76-79.

⁴⁵ İranlı çağdaş Kur'ân ilimleri âlimi.

⁴⁶ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 62; Alikber Babai, “Sahabi Bir Müfessir Olarak İbn Abbâs ve Onun Tefsirdeki Konumu”, *Misbah İslami Düşünce ve Araştırma Dergisi* 2:6 (2014): 173.

⁴⁷ Babai, “Sahabi Bir Müfessir Olarak İbn Abbâs ve Onun Tefsirdeki Konumu”, 172.

⁴⁸ Geniş bilgi için bkz. Nihat Yatkın, “Abdullah İbn Abbâs ve Rivâyet Bağlamında Hz. Peygamber'le İlişkisi”, *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-II (Sahâbe ve Rivâyet İlimleri) Tebliğ ve Müzakereler*, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sakarya, Nisan 25-26 (2006), 402-403.

⁴⁹ Cerrahoğlu, *Kuran Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hz Veren Âmiller*, 103.

⁵⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 787; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân* 2: 17.

⁵¹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, 1: 13.

⁵² İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 2: 316.

değerlendirirken, onun Hz. Peygamber'in (sav) yanında çokça vakit geçirmiş olmakla birlikte, Peygamber'in (sav) vefatında -bazı rivâyetlere göre- 13 yaşlarında⁵³ yani çocukluk veya ön ergenlik denecek yaşta olduğunu göz ardı etmemek gerekir.

Cerh ve ta'dil âlimleri, İbn Abbâs'tan gelen rivâyetlerin tariklerinin sağlamlık derecesini belirlemede çok çaba sarf etmişler ve görüşlerini ortaya koymuşlardır.⁵⁴ Bu bağlamda sırasıyla İbn Abbâs'tan gelen tefsir tariklerini başlıca dokuz maddede tasnif etmek mümkündür: Kaynağı Dahhâk b. Müzâhim (ö. 105/724) olan tarikler, kaynağı Atıyye el-Avfî (ö. 111/729-30) olan tarikler, Kays tariki, Süddî el-Kebîr (ö. 127/745) tariki, Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763) tariki, kaynağı Mukâtil b. Süleymân (ö. 150/767) olan tarikler, kaynağı İbn Cüreyc (ö. 150/767) olan tarikler, İbn İshâk (ö. 151/768) tariki ve Ebû Sâlih (ö. 223/837) tariki. Bu tarikler arasından Ebû Sâlih tarikinin en sağlam tarik, buna mukabil Muhammed b. Sâib el-Kelbî tarikinin ise en zayıf tarik olduğu öne çıkmıştır. Buhârî (ö. 256/870), Müslim (ö. 261/875), Taberî (ö. 310/923), İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938), Sa'lebî (ö. 427/1035) ve Vâhidî (ö. 468/1076) bu tarikleri kullanan ulemâdan bazılarıdır.

Bu çalışmada mezkûr dokuz tarik, isnad değerlendirmeleri ve özellikle tefsir ilmi kaynaklarında yer alması açısından değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Cerh ve ta'dil âlimlerinin tariklerdeki râviler hakkındaki görüşlerine önemine binaen yer verilmiştir. Bununla birlikte genel anlamda tariklerin ve örneklerde verilen rivâyetlerin isnâd kritiği yapılması, makalenin sınırlarını aşacağından dolayı hadisçilere bırakılmıştır. Şimdi bu tarikleri tek tek inceleyelim.

3.1. Kaynağı Dahhâk b. Müzâhim Olan Tarikler ve Değerlendirilmesi

Dahhâk b. Müzâhim el-Hilâlî (ö. 105/724) ← İbn Abbâs (ö. 68/687-88).

Dahhâk b. Müzâhim, Ahmed b. Hanbel, Yahyâ b. Maîn (ö. 233/847), Ebû Zür'a er-Râzî (ö. 264/878), İbn Hibbân (ö. 354/965) ve Dârekutnî (ö. 385/995) gibi hadisçiler tarafından sadûk ve sika kabul edilse de⁵⁵ Yahyâ b. Saîd el-Kattân (ö. 198/813) tarafından zayıf bir râvi olarak nitelendirilmiştir.⁵⁶ Onun hadis rivâyetinde tedlîs yaptığı da söylenmiştir.⁵⁷

Kaynağı Dahhâk b. Müzâhim olan tarikler, munkatı'dır.⁵⁸ Zira o, tedlîs yapmıştır. İbn Abbâs'tan hadis işitmediği ve onunla görüşmediği halde kendisinden rivâyette

⁵³ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 8: 295; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz et-Türkmânî eş-Şâfiî ez-Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, (Hindistan: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1958), 4: 1498.

⁵⁴ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirân*, 1: 58-62; Çakan, Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib", 1: 76-79.

⁵⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 4: 458-459; Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf el-Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Bessâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Muessetu'r-Risâle, 1992), 13: 292-296; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 223; Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, thk. Ebu'l-Esbâl Sağîr Ahmed Şâgîf el-Pâkistânî, (Pakistan: Dâru'l-Âsime, ty.), 459; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz et-Türkmânî eş-Şâfiî ez-Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, (Lübnan: Beytü'l-Efkâri'd-Düvelî, 2004), 2: 2044; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz et-Türkmânî eş-Şâfiî ez-Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963), 2: 326.

⁵⁶ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 13: 294; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 223; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2: 2044; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2: 326; Muhammed Eroğlu, "Dahhâk b. Müzâhim", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: TDV Yay., 1998-2013), 8: 410.

⁵⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2: 2044-2045.

⁵⁸ Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 2: 17.

bulunmuştur.⁵⁹ Dahhâk b. Müzâhim'in sened zinciri içinde yer alan ve kendisinden rivâyette bulunduğu Saîd b. Cübeyr'i⁶⁰ zikretmemesi sebebiyle bu tarikler sağlam ve güvenilir kabul edilmemiştir. Dahhâk'tan gelen rivâyetlere Bişr b. Umâre'nin Ebû Ravk Atıyye b. Hâris el-Hemadânî'den nakli eklenirse, rivâyet zayıf kabul edilir. Şayet haber Cüveybir⁶¹ yoluyla İbn Abbâs'a isnad edilirse bu zayıflık daha da fazlalaşır. Çünkü Cüveybir, zayıf bir râvi olarak değerlendirilmiştir. Hakkında Yahyâ b. Maîn, "Leyse bi-şey' (hiçbir değeri yok), dâif", Ebû Hâtim ve Ebû Zür'a, "Leyse bi-kavî (kuvvetli değildir)",⁶² Nesâî (ö. 303/915), Alî b. el-Hüseyn b. el-Cüneyd (ö. 291/904) ve Dârekutnî, "Metruk"⁶³ demiştir. Dahhâk b. Müzâhim'in naklettiği hadisler, *Sünen-i erbaa*'da zikredildiği halde *es-Sahîhayn*'de zikredilmemiştir.⁶⁴ Taberî ve İbn Ebî Hâtim (Cüveybir tarikiyle gelenler hariç), Taberânî, İbn Merdûye (ö. 410/1020), İbn Hibbân ve İbn Kesîr, bu tarikten gelen nakillere eserlerinde yer vermişlerdir.⁶⁵

Kaynağı Dahhâk b. Müzâhim Olan Tariklere Örnekler

1) *Tefsîru't-Taberî (Câmiu'l-beyân)*: "Ebû Kureyb Muhammed b. el-Alâ el-Kûfî (ö. 248/862) ← Osmân b. Saîd ez-Zeyyât ← Bişr b. Umâre ← Ebû Ravk ← Dahhâk ← İbn Abbâs" tarikiyle zikredilen rivâyette Bakara 2/33. âyeti şu şekilde açıklanmıştır: "*Ben ibdâ ettiğinizi bilirim*" (Bakara 2/33) sözünden murad, 'Açığa vurduğunuzu bilirim', "*Gizlediğinizi de bilirim*" (Bakara 2/33) kavlından maksat ise, 'Açıkta olanı bildiğim gibi gizli olanı da bilirim. Yani İblîs'in içinde gizlediği şey kibir ve kendini beğenmedir.'⁶⁶

2) *Târîhu't-Taberî*: "Ebû Kureyb ← Osmân b. Saîd ← Bişr b. Umâre ← Ebû Ravk ← Dahhâk ← İbn Abbâs" tarikiyle verilen haberde Allah'ın âdemoğlunu topraktan yaratmaya hükmettiği ve yapışkan bir çamurdan yarattığı bilgisi yer almaktadır.⁶⁷

3) *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*: "Ali b. Tâhir ← Ebû Kureyb ← Osmân b. Saîd ← Bişr b. Umâre ← Ebû Ravk ← Dahhâk ← İbn Abbâs" tarikiyle zikredilen rivâyette, "*Din günününün mâlikî*" (Fâtiha 1/4) âyeti, 'İşte bu din gününde Allah'tan başka hiç kimse,

⁵⁹ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 8: 418; Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1: 86; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4: 458; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 13: 292; İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, 1: 86; İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, 9: 223; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2: 2044-2045; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 2: 325-326; Abdülazîz b. Abdullah el-Humeydî, *Tefsîru İbn-i Abbâs ve merviyâtühü fi't-tefsîr min kütübi's-sünne*, (Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 2008), 1: 25.

⁶⁰ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2: 2045.

⁶¹ Cüveybir b. Sa'd el-Belhî.

⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2: 541; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 5: 169.

⁶³ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 5: 170.

⁶⁴ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2: 2044.

⁶⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 786; İbn Akile el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Safâ' Hakkî, Fahad Alî el-Andas, İbrâhim Muhammed el-Mahmûd, Muslih Abdülkerîm es-Sâmîdî ve Hâlid Abdülkerîm el-Lâhim, (Birleşik Arap Emirlikleri: Câmîatü's-Şârîka, 2006), 9: 389; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 60-61; Çakan, Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib", 1: 76-79. Not: *el-İtkân*'ın Müessesetü'r-Risâle Nâşirîn, 2008 ve *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*'ın Câmîatü's-Şârîka, 2006 tarihli baskısında "İbn Hayyân" yazılıdır. Burada baskı hatası vardır. Doğrusu "İbn Hibbân" olacaktır.

⁶⁶ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 1: 531. Diğer örnekler için bkz. 1: 442; 2: 59; 14: 61, vd.

⁶⁷ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rüsûl ve'l-mülûk)*, thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhim, (Kahire: Dâru'l-Meârif bi-Mısır, 1967), 1: 90. Diğer örnekler için bkz. 1: 92, 95, 97, 100, vd.

insanların dünyada sahip olduğu gibi hüküm sahibi olamayacaktır' şeklinde yorumlanmıştır.⁶⁸

4) *el-Mu'cemü'l-kebîr* (Taberânî): "Muhammed b. Ali el-Hadramî ← Avn Selâm ← Bişr b. Umâre ← Ebû Ravk ← Dahhâk ← İbn Abbâs" tarikiyle verilen haberde, "Rahmân, onlar için bir sevgi yaratacaktır" (Meryem 19/96) âyetindeki *vüdd*'den murad, 'Müminlerin kalplerindeki sevgi' olduğu ve bu âyetin Ali b. Ebî Tâlib hakkında indiği bildirilmiştir.⁶⁹

5) *Tefsîru İbn Kesîr*: "Dahhâk ← İbn Abbâs" tarikiyle verilen haberde En'âm 6/22-23. âyetlerinin münafıklar hakkında indiği bilgisi yer almaktadır. Ancak bu beyanda bir sorun vardır. Çünkü münafıklar Medine'de ortaya çıkmıştır. Oysa bu âyetler Mekke'de inmiştir. Doğrusu münafıklar hakkında nâzil olan âyet Mücâdele 58/18'dir. Dolayısıyla bu haberin kabul edilmesi doğru olmaz.⁷⁰

3.2. Kaynağı Atıyye el-Avfi Olan Tarikler ve Değerlendirilmesi

Ebü'l-Hasen Atıyye b. Saîd b. Cünâde el-Avfi (ö. 111/729-30) ← İbn Abbâs (ö. 68/687-88).

Bu tarikler, Atıyye el-Avfi'nin, "aradaki râvileri atlayarak doğrudan doğruya İbn Abbâs'tan rivâyette bulunması nedeniyle güvenilmez"⁷¹ bulunmuştur. İbn Abbâs'tan çokça rivâyette bulunanlardan birisi olan Atıyye'nin güvenilirliği konusunda farklı görüşler bulunmaktadır. Hakkında İbn Sa'd (ö. 230/845), "Sikadır, sahîh hadisleri vardır, hadisleriyle ihticâc edilemeyeceğini söyleyenler de vardır",⁷² Ahmed b. Hanbel, "Zayıf,⁷³ Süfyân es-Sevrî (ö. 161/778) onun hadisini zayıf kabul eder idi",⁷⁴ Ebû Hâtim (ö. 277/890), "Zayıf, hadisi yazılır",⁷⁵ Yahyâ b. Maîn, "Sâlih kişilikli,⁷⁶ zayıf, ancak hadisi yazılır",⁷⁷ İbn Adî (ö. 365/976), "Sika râvilerdendir, hadisi zayıf olmakla birlikte hadisi yazılır", Ebû Zür'a, "Leyyin (gevşek, yumuşak)",⁷⁸ Zehebî (ö. 748/1348) ve Nesâî, "Zayıf"⁷⁹ demiştir. Dolayısıyla tüm bu görüşler dikkate alındığında Atıyye'nin zayıf bir râvi olduğu anlaşılmaktadır. Bundan dolayı kaynağı Atıyye el-Avfi olan ve İbn Abbâs'a dayandırılan tariklerin güvenilir olmadığını söyleyebiliriz.

Ayrıca onun hakkındaki olumsuz görüşlerin temel nedeni, İbn Hibbân'ın *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*'de aktardığı şu vakıa olabilir: "Atıyye, hocalarından birisi olan Ebû Saîd el-Hudrî'den birkaç hadis dışında bir şey işitmemiştir. Atıyye hocası Ebû Saîd vefat edince, diğer hocası el-Kelbî'nin ilim meclisine gitmeye başladı. el-Kelbî

⁶⁸ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, (Riyad: Mektebetü Nezar Mustafa el-Bâz, 1997), 1: 29. Diğer örnekler için bkz. 1: 27, 30-31, 42-46, vd.

⁶⁹ Ebû'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1983), 12: 122. Diğer örnekler için bkz. 12: 119-120, 123-124., vd.

⁷⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, 3: 220-221. Diğer örnekler için bkz. 1: 58, 538; 2: 422.

⁷¹ Çakan, Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib", 1: 78.

⁷² İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 8: 421; Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbü't-tehzîb*, (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1994), 7: 226.

⁷³ Ebû Ahmed Abdullâh b. Adî b. Abdillâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fî du'afâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdü'l-mevcûd, Ali Muhammed Muavvad, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.), 7: 84; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3: 80; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 7: 225.

⁷⁴ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7: 84;

⁷⁵ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3: 79; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 7: 225.

⁷⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3: 80; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 7: 225.

⁷⁷ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7: 84.

⁷⁸ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 7: 225.

⁷⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3: 79; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2: 2693; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 7: 225.

mecliste 'Hz. Peygamber (sav) şöyle dedi' dediğinde, Atıyye bunu hemen kayıt altına alıyor ve bu rivâyeti Ebû Saîd künyesi ile rivâyet ediyordu. Kendisine 'bu hadisi kim rivâyet etti?' diye sorulduğunda, 'bunu bana Ebû Saîd nakletti' diyordu. Bu cevabı duyan, Atıyye'nin Ebû Saîd el-Hudrî'yi kastettiği vehmine kapılıyordu. Halbuki Atıyye'nin kastettiği el-Kelbî'ydi. Onun naklettiği hadisi yazmak ancak taaccüp veçhiyle mümkündür."⁸⁰ Yani Atıyye bir anlamda tedlîs yapmış oluyordu. İşte onun bu tedlîsi, zayıf bir râvi olarak nitelenmesine neden olmuştur denilebilir.

Tirmizî (ö. 279/892), bu tariklerle gelen bazı rivâyetleri *hasen* kabul etmiştir. Taberî, İbn Ebî Hâtim, Sa'lebî,⁸¹ Vâhidî⁸² ve İbn Kesîr bu yolla gelen rivâyetlere eserlerinde yer vermişlerdir.⁸³

Kaynağı Atıyye el-Avfî Olan Tariklere Örnekler

1) *Tefsîru't-Taberî (Câmiu'l-beyân)*: "Muhammed b. Sa'd (el-Avfî) ← Ebî (Sa'd b. Muhammed b. el-Hasen b. Atıyye b. Sa'd el-Avfî (ö.?.))⁸⁴ ← Ammî el-Hüseyn b. el-Hasen (b. Atıyye b. Sa'd el-Avfî (ö.?.))⁸⁵ ← Ebî (Ebü'l-Hüseyn, el-Hasen b. Atıyye b. Sa'd el-Avfî (ö.?.))⁸⁶ ← Ceddî (Ebü'l-Hasen Atıyye b. Saîd b. Cünâde el-Avfî) ← İbn Abbâs" tarikiyle verilen haberde, "*Allah onların kalplerini ve kulaklarını mühürlemiştir, gözlerinde de kalın perde bulunmaktadır*" (Bakara 2/7) âyeti, '... ve gözlerine de örtü çekmiştir' şeklinde tefsir edilmiştir. Senedinde zayıf râviler bulunduğu için isnadı zayıftır. Ayrıca bu isnadın *Câmiu'l-beyân*'da çokça zikredildiği görülmektedir.⁸⁷

2) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (İbn Kesîr): a) İbn Ebî Hâtim'den naklen, "Ebû Saîd el-Eşacc ← Esbât b. Muhammed ← Mutarrif ← Atıyye el-Avfî ← İbn Abbâs" tarikiyle verilen rivâyette, "*Sûra üflendiği zaman*" (Müddessir 74/8) âyeti, Hz. Peygamber'in (sav) şu kavliyle açıklanmıştır: "*Sûr sahibi, boruyu ağzına koymuş, ne zaman üflemele emrolunursa hemen üfleyeceği ânın iznini bekleyip durmakta iken ben nasıl*

⁸⁰ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân b. Ahmed el-Büstî, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, thk. Hamdî Abdü'l-mecîd es-Selefi, (Riyad: Dâru's-Samî', 2000), 2: 167-168; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 7: 225-226.

⁸¹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru's-Sa'lebî)*, thk. Salâh Bâ Osmân, Hasanü'l-Gazâlî, Zeyd Mehâriş, Emîn Bâşâ, (Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015), 8: 108.

⁸² Örnek için bkz. Ebu'l-Hasan Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-vasît*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavved, Ahmed Muhammed S., Ahmed Abdulganî el-Cemel, Abdürrahmân 'Uveys, (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1994), 2: 66.

⁸³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 61. Ayrıca bkz. Çakan, Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib", 1: 76-79.

⁸⁴ Hakkında Ahmed b. Hanbel, "Bidayetçi sapıtılmış bir Cehmîdir. Şayet böyle olmasaydı, rivâyetleri yazılmayanlardan olmazdı. Bu konumda da olmazdı" demiştir. Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit el-Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm (Târîhu Bağdâd)*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2011), 10: 183-184; Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Lisânü'l-mûzân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, (Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002), 4: 34.

⁸⁵ Bağdâd kadılığı yapmıştır. Zayıf râvilerden kabul edilir. Hakkında Ebû Hâtim, "Hadisi zayıftır" demiştir. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3: 48; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz et-Türkmânî eş-Şâfiî ez- Zehebî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, thk. Nuerddîn İtr, (Katar: İdâretü İhyâ'it-Türâsi'l-İslâmî, 2009), 1:252.

⁸⁶ Altıncı tabakadan zayıf bir râvidir. İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, 239; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 3: 26.

⁸⁷ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmiu'l-beyân an te'vil-i âyi'l-kur'ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Ahmed Muhammed Şâkir, (Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ty.), 1: 263. Diğer örnekler için bkz. 1: 86, 543, 2: 104, 115, 191, vd.; Aynı isnadla gelen diğer örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1: 133, 140, 146, 185

sevinebilirim? Ashâb, Rasûlullah'a 'o anda biz ne diyelim' dediler? Bunun üzerine Rasûlullah: 'Hasbünallah ve ni'me'l-vekîl, a'lallahi tevekkelnâ: Allah bize yeter, o ne güzel vekildir, biz Allah'a tevekkül ettik, deyiniz.'⁸⁸ İbn Kesîr'in naklettiği bu rivâyeti, Ahmed b. Hanbel *el-Müsned*'inde tahrîç etmiştir.⁸⁹ Senedde Atıyye el-Avfî bulunmaktadır. Bundan dolayı isnadı zayıftır.

3.3. Kays Tariki ve Değerlendirilmesi

Kays ← Atâ b. es-Sâib (ö. 136/754) ← Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]) ← İbn Abbâs (ö. 68/687-88).

Tarik hakkında bilgi vermeden ve değerlendirme yapmadan önce, öncelikle tarikin adında ismi geçen Kays ile kimin kastedildiğini açıklığa kavuşturmak gerekmektedir. Şöyle ki;

Bu tarik, es-Suyûtî'nin *el-İtkân*,⁹⁰ İbn Akîle el-Mekkî'nin (ö. 1150/1737) *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*,⁹¹ ve Zürcânî'nin (ö. 1367/1948) *Menâhilü'l-irfân*'ında⁹² isim temyiz edilmeksizin sadece, "Kays", Zehebî'nin (1915/1977) *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*'unda ise,⁹³ "Kays b. Müslim el-Kûfî (ö. 120/735)" adıyla verilmiştir. İsmail Lütfî Çakan ve Muhammed Eroğlu, *Diyanet İslâm Ansiklopedisi*'ndeki, "Abdullah b. Abbâs b. Abdülmüttalib" maddesinde bu tariki, "Kays b. Müslim el-Kûfî tariki" diye isimlendirmiştir.⁹⁴ Rıfat Fevzî Abdülmüttalib, *İbn Ebî Hâtim ve eseruhû fî 'ulûmi'l-hadîs* adlı eserinde tariki, "Kays" olarak zikretmiştir.⁹⁵ Abdülmecîd Abdülbârî'nin *er-Rivâyâtü't-tefsîriyye fî Fethi'l-Bârî* adlı doktora tezinde ise bu tarikin başlığı, "İbn Abbâs → Saîd b. Cübeyr → Atâ b. es-Sâib tariki" şeklindedir.⁹⁶ Yani Kays ismi, burada isnad râvileri içine katılmamıştır.

ez-Ziyâde ve'l-ihsân'ın muhakkiklerinden Hâlid Abdülkerîm el-Lâhim, Kays ismiyle ilgili şu yorumu yapmıştır: *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*'ın iki nüshasında ve *el-İtkân*'da, Kays temyiz edilmeksizin, "Kays, Atâ b. es-Sâib'den" şeklinde geçmektedir. Aynı şekilde bu husus, Terâcim kitaplarında da temyiz edilmemiştir. Atâ b. es-Sâib'i ele alan ricâl kitaplarında, Atâ b. es-Sâib'in öğrencileri arasında Kays isminde birisi zikredilmemiştir. Aynı şekilde Atâ'nın çağdaşlarından Kays adında birisi, Atâ b. es-Sâib'e hocalarından olduğunu da bildirmemiştir. İbn Akîle'nin, "İbn Abbâs'a atfedilen en sağlam tariklerden birisi de Kays tarikidir" demesi, onun Kays'dan sonrasını yani Atâ b. es-Sâib, Saîd b. Cübeyr ve İbn Abbâs'ı kastettiği anlaşılmaktadır. Çünkü bu tarik, İbn Akîle'nin Buhârî

⁸⁸ Ebu'l-Fidâ' İsmail İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, thk. Ebû İshâk el-Huveynî, (Beyrut: Dâru İbni'l-Cevzî, kutubi'l-ilmiye, 1431), 7: 420.

⁸⁹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, (Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1995), hadis no. 3010, 7: 314.

⁹⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 786.

⁹¹ İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, 9: 384.

⁹² Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân* 2: 17.

⁹³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1: 60.

⁹⁴ Çakan, Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs b. Abdülmüttalib", 1: 78.

⁹⁵ Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in Kays tarikinden gelen nakillere eserlerinde yer verdiğini söylemiştir. Ardından bu tarike örnek olarak İbn Ebî Hâtim'in tefsirinde geçen, "Ya'kûb b. Ubeyd en-Nehretûrî (el-Bağdâdî) ← Ebû Âsım ← İsa yani İbn Meymûn (b. Dâye) ← Kays yani İbn Sa'îd ← Atâ ← İbn Abbâs" isnadını vermiştir. Ancak müracaat ettiğimiz İbn Ebî Hâtim'e ait *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm* adlı eserin 1997 tarihli baskısında Kays'dan sonra, "Sa'îd" değil, "Sa'd" yazılıdır (İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, 1: 278). Bu farklılığın baskı hatasından kaynaklanmış olabileceğini düşünmekteyiz. Rıfat Fevzî Abdülmüttalib, *İbn Ebî Hâtim ve eseruhû fî 'ulûmi'l-hadîs*, (Kahire: Mektebetü'l-Hancî, ty.), 137-138.

⁹⁶ Abdülmecîd Abdülbârî, *er-Rivâyâtü't-tefsîriyye fî Fethi'l-Bârî* (Doktora Tezi), (Riyad: Vakfu's-Selâmi'l-Hayriyyi, 2005), 1: 19.

ve Müslim'in şartlarına sahip olmakla hükmettiğine uygun düşen tariktir. Bu tarihin râvileri de Buhârî ve Müslim'in itimat ettiği, Firyâbî'nin (ö. 301/913) ve Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) kendisinden tahriçte bulunduğu kişilerdir. Hâlid Abdülkerîm, bu konuyla ilgili olarak rivâyet tefsirlerinde yaptığı bir araştırmadan sonra, semâ tasrih edilmeksizin Kays b. er-Rebî'nin Atâ b. es-Sâib'den nakilde bulunduğunu gösteren iki habere rastladığını ifade etmiştir. Birincisi, Taberî'nin *Câmiu'l-beyân*'ında tahriç ettiği şu rivâyettir: "Alî b. el-Hasen ← Müslim b. Abdîrahmân ← Muhammed b. Mus'ab ← Kays b. er-Rebî' ← Atâ b. es-Sâib ← Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbâs".⁹⁷ İkincisi, Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde tahriç ettiği şu nakildir: "Abdullâh b. Muhammed b. Muhammed b. Sa'îd b. Ebî Meryem ← Muhammed b. Yûsuf el-Firyâbî ← Kays b. er-Rebî' ← Mûsâ b. Ebî Âişe (ö.?) ← Atâ b. es-Sâib ← Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbâs".⁹⁸ İbn Akîle'nin, "Kays tariki" derken kastettiği kişi, Kays b. er-Rebî' (ö.?) olabileceği gibi, sika olan Kays b. Müslim'de olabilir. Ne var ki Kays b. Müslim, Atâ'dan rivâyette bulunan kişiler arasında zikredilmemiştir.⁹⁹

Kanaatimize göre Kays b. er-Rebî', Taberânî'nin *el-Mu'cemu'l-kebîr*'inde tahriç ettiği rivâyetin isnadında yer alan Mûsâ b. Ebî Âişe'den nakilde bulunanlar arasında yer almaktadır.¹⁰⁰ Bu bilgi, Taberî'nin *Câmiu'l-beyân*'ında tahriç ettiği rivâyetin isnadında kopukluk olabileceğini akla getirmektedir. Yani bu durumda Atâ b. es-Sâib ile Kays b. er-Rebî' arasındaki ittisali sağlayan Mûsâ b. Ebî Âişe, Taberî'nin isnadından düşmüş gibi görünmektedir. Ayrıca İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*'inde tahriç ettiği naklin isnadı, "Ebû Hâtim er-Râzî ← Ebû Gassân Mâlik b. İsmâil ← Kays ← Atâ b. es-Sâib ← Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbâs" şeklindedir.¹⁰¹ İbn Kesîr, tefsirinde bu rivâyeti İbn Ebî Hâtim'e dayandırarak aynı isnadla tahriç etmiştir.¹⁰² Ömer Yûsuf Hamza, *Tefsîru sûre'teyi'n-Nûr ve'l-Furkân min tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm* adlı doktora çalışmasında; İbn Ebî Hâtim'in tahriç ettiği bu rivâyetin isnadındaki Kays'ın, Kays b. er-Rebî olduğunu, onun yaşı ilerleyince rivâyetleri değiştirdiğini, cumhur tarafından da zayıf bulunduğunu ve Atâ b. es-Sâib'den semâsının tespit edilemediğini söylemiştir. Ayrıca Ahmed Muhammed Şâkir'in, "Kays b. er-Rebî'nin, Atâ b. es-Sâib'den ihtilâta maruz kalmadan önce işitmiş olabileceği" kanaatini kabul etmediğini ifade etmiştir.¹⁰³

Bunlara ilaveten yaptığımız araştırma neticesinde; İbnü'l-Münzir'in *Kitâbü tefsîri'l-Kur'ân*'ında tahriç ettiği, "Mûsâ ← Yahyâ ← Kays ← Atâ ← Saîd ← İbn Abbâs" isnadlı bir rivâyete rastladık.¹⁰⁴ Bu rivâyette Kays, temyiz edilmemiştir. Aynı rivâyet, İbn Ebî Hâtim tarafından *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*'de, "Ahmed b. el-Fazl el-Askalânî ← Alî b. el-Hasen el-Mervezî ← İbrâhîm b. Rüstem ← Kays ← Atâ ← Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbâs" isnadıyla tahriç edilmiştir.¹⁰⁵ Bu rivâyette de Kays, aynı şekilde temyiz

⁹⁷ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân* (ty.), 1: 144.

⁹⁸ Taberî'deki rivâyetin metninde Fâtiha 1/2. âyetteki "Âlemlerin rabbi" sözü tefsir edilirken, buradaki metinde, Kıyâmet 75/16. âyet açıklanmıştır. Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, (no. 12297), 11: 458.

⁹⁹ İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, (2 numaralı dipnot), 9: 384.

¹⁰⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 29: 91.

¹⁰¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, (no. 18), 1: 28.

¹⁰² İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm* (1431), 6: 437.

¹⁰³ Ömer Yûsuf Hamza, *Tefsîru sûre'teyi'n-Nûr ve'l-Furkân min tefsîri'l-Kur'âni'l-azîm*, (Doktora Tezi, Mekke Ümmü'l-Kurâ Üniversitesi, 1985), (6 nolu dipnot), 563. Ahmed Muhammed Şâkir'in görüşü için bkz. et-Taberî, *Câmiu'l-beyân* (ty.), (3 numaralı dipnot), 1: 144.

¹⁰⁴ Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhîm el-Münzir en-Nîsâbü'rî, *Kitâbü tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd, (Riyad: Dâru'l-Meâsir, 2002), (no. 643), 1: 267.

¹⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, (no. 3746), 2: 691.

edilmemiştir. Ve her iki nakilde, Atâ b. es-Sâib ile Kays arasında bir râvi bulunmamaktadır.

Kısacası Kays ile ilgili tespit edebildiğimiz beş rivâyetin¹⁰⁶ iki isnadında Kays b. er-Rebî', diğer üçünde ise sadece Kays ismi zikredilmiştir. Ancak Ömer Yûsuf Hamza, İbn Ebî Hâtim'in *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*'inde tahriç ettiği rivâyetin isnadındaki Kays'ın, Kays b. er-Rebî' olduğunu söylemiştir. Bu tespitle birlikte Kays b. er-Rebî' isminin geçtiği isnad sayısı üç olmaktadır. İsnadın birinde Kays b. er-Rebî'nin Mûsâ b. Ebî Âişe'den, Mûsâ b. Ebî Âişe'nin de Atâ b. es-Sâib'den rivâyette bulunduğu görülmektedir. Kays b. Müslim, Atâ'dan rivâyette bulunan kişiler arasında zikredilmemiştir. Dolayısıyla tüm bilgiler değerlendirildiğinde isnadda adı geçen Kays'ın, Kays b. er-Rebî' olduğunu söylemek mümkün görünmektedir. Ancak cerh-ta'dîl ve biyografi kaynaklarında Mûsâ b. Ebî Âişe ile Atâ b. es-Sâib arasında hocalık talebelik ilişkisine rastlanılmamıştır.

Ebû Muhammed Kays b. er-Rebî' el-Esedî el-Kûfî hakkında İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449), "Sadûktur, yaşı ilerleyince rivâyetleri değiştirmiştir. Yedinci tabakadandır. İki yüz altmış küsur senesinde vefat etmiştir",¹⁰⁷ Affân b. Müslim (ö. 220/835), "Sika, Sevrî ve Şu'be onu tevsik etmiştir",¹⁰⁸ Ebû Zûr'a, "Leyyin", Nesâî, "Leyse bi-sika, metrûkül-hadîs" ve Yahyâ b. Maîn, "Leyse bi-şey' (hiçbir değeri yok)"¹⁰⁹ demiştir. Ahmed b. Hanbel, münker hadisler naklettiğini söylemiş ve onu leyyin olarak nitelemiştir.¹¹⁰ Dolayısıyla tüm bu eleştiriler dikkate alındığında Kays b. er-Rebî'yi kimileri ta'dîl, kimileri de cerh etmiştir.

İsnadlardan birinde adı geçen Mûsâ b. Ebî Âişe el-Hemedânî el-Kûfî hakkında Süfyân b. Uyeyne (ö. 198/814), "Sikalardandır", Yahyâ b. Maîn, "Sika", İbn Ebî Hâtim, "Sâlihu'l-hadîs, hadisiyle ihticâc edilir, hadisi yazılır"¹¹¹ ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân, "Süfyân es-Sevrî, onun için güzel övgüde bulunmuştur"¹¹² demiştir. İbn Hibbân, *es-Sikât*'ta onu zikretmiştir.¹¹³ Bunlardan dolayı Mûsâ b. Ebî Âişe'nin sika bir râvi olduğu söylenebilir.

Tarikin isnadında yer alan râvilerden Atâ b. es-Sâib,¹¹⁴ âlimler tarafından sika bulunmakla birlikte ömrünün sonlarında rivâyetleri birbirine karıştırdığı ifade edilmiştir. Hakkında İbn Sa'd, Hammâd b. Zeyd (ö. 179/795) ve Ahmed b. Hanbel, "Sika",¹¹⁵ Ebû Hâtim, "İhtilattan önce mahallühû es-sıdk (böylesine sâdik denebilir)", Buhârî, "İhtilattan önce naklettiği hadisler sahihtir", Nesâî, "İhtilattan önce naklettiği hadislerde sikadır, ancak sonradan rivâyetleri değiştirmiştir", Yahyâ b. Maîn, "Onunla ihticâc

¹⁰⁶ *Câmiu'l-beyân*'da bir, *el-Mu'cemu'l-kebîr*'de bir, *Kitâbü tefsîri'l-Kur'ân*'da bir, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*'de iki tane.

¹⁰⁷ İbn Hacer, *Takribu't-tehzîb*, 804.

¹⁰⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 24: 29.

¹⁰⁹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 24: 32.

¹¹⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 24: 31.

¹¹¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8: 156-157; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 29: 91-92; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 10: 352-353.

¹¹² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8: 156-157; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 29: 91-92; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3: 3983; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 10: 352.

¹¹³ Ebû Hâtim Muhammed b. Hibbân el-Büstî, *es-Sikât*, (Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 1973), 5: 404; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 29: 92.

¹¹⁴ Ebû Yezîd Atâ b. es-Sâib b. Yezîd es-Sekafî.

¹¹⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 8: 457; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 6: 334; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3: 70-71.

edilmez” ve “Hadisi zayıftır”,¹¹⁶ Yahyâ el-Kattân, “İhtilattan önceki naklettiği hadisler hakkında kimsenin bir şey söylediğini işitmedim”¹¹⁷ ve İclî, “Eski hocalardandır, Sika” demiştir.¹¹⁸

Diğer râvi Saîd b. Cübeyr hakkında Yahyâ b. Maîn, Ebû Zür'a ve Ebû'l-Kâsım Hibetullâh b. el-Hasen et-Taberî (ö.418/1027), “Sika” demiştir.¹¹⁹ İbn Hibbân, *es-Sikât*'ta onu zikretmiştir.¹²⁰ O, İbn Abbâs'ın öğrencileri ve arkadaşlarından birisidir.¹²¹

Netice itibariyle yukarıda zikrettiğimiz deliller ışığında Kays b. er-Rebî'in hem ta'dîl hem de cerh edildiği söylenilebilir. Atâ b. es-Sâib ise, ömrünün sonlarında ihtilâta maruz kalmakla eleştirilmiştir. Bu rivâyeti Kays'ın Atâ'dan ihtilattan önce naklettiği görüşü ise pek muhtemel gözükmemektedir. Çünkü elimizde bunu delillendirecek bir bilgi bulunmamaktadır. Söz konusu iddia, zandan öteye geçmemektedir. Dolayısıyla bu tarikte gelen nakillere ihtiyatlı bakılması gerektiği ortaya çıkmaktadır.

Kays tariki, Buhârî ve Müslim'in şartlarına sahip sağlam bir tariktir.¹²² Bazı kaynaklarda Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî'nin ve *el-Müstedrek*'in sahibi Hâkim en-Nîsâbüri'nin bu yolla gelen rivâyetlerden tahriç ettiklerine dair bilgi yer almaktadır.¹²³ Bu bilgiden yola çıkarak, Firyâbî'nin bu tarikden gelen rivâyetleri hangi eserlerde ve ne kadar yer aldığı hususunda yaptığımız araştırmada, Firyâbî'nin tüm rivâyetlerini senedleriyle birlikte verdiği ve bizim ulaşabildiğimiz eserlerinden 192 rivâyeti ihtivâ eden *Kitâbü's-sıyâm*,¹²⁴ 184 rivâyeti içeren *Ahkâmu'l-ideyn*,¹²⁵ 53 rivâyeti içeren *Delâilü'n-nübüvve*,¹²⁶ 197 rivâyeti ihtivâ eden *Fedâilü'l-Kur'ân*,¹²⁷ 118 rivâyeti içeren *Sıfatü'n-nifâk ve zemmü'l-münâfikîn*,¹²⁸ 450 hadisi barındıran *Kitâbü'l-kader*¹²⁹ ve 44 rivâyeti içeren *Fevâid*¹³⁰ adlı eserleri baştan sona kadar taranmıştır. Söz konusu eserlerde bu tarikte ilgili herhangi bir rivâyete rastlanılmamıştır. Taberânî'nin

¹¹⁶ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3: 70-73.

¹¹⁷ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Müğîre el-Cu'fi el-Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, thk. Hâşim en-Nedvî vd., (Haydarabad: Dâiretü'l-Meârifî'l-Osmâniyye, 2009), 6: 465.

¹¹⁸ Ebû'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih el-İclî, *es-Sikât*, nşr. Nürüddîn Alî b. Ebî Bekr el-Heysemî, (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1984), 332.

¹¹⁹ Geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 8: 374-385; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 4: 10; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 10: 376; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4: 13.

¹²⁰ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 4: 275; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 4: 13.

¹²¹ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs, (Riyâd: Dâru'l-Hânî, 2001), 1: 226; 2: 500.

¹²² Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 60; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân* 2: 17; Çakan, Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib”, 1: 78.

¹²³ Suyûtî, *el-İtkân*, 786; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 60; Çakan, Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib”, 1: 76-79.

¹²⁴ Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, *Kitâbü's-sıyâm ve meahü fevâid*, thk. Abdülvekîl en-Nedvî, (Bombay: ed-Dâru's-Selefiyye, 1992), 1-137.

¹²⁵ Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, *Ahkâmu'l-ideyn*, (Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1986), 1-272.

¹²⁶ Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, *Delâilü'n-nübüvve*, thk. Muhyiddîn Sâmî Kilâb, (Mekke: eş-Şebeketü'l-Alukah, ty), 1-35.

¹²⁷ Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, *Fedâilü'l-Kur'ân*, thk. Yûsuf Osmân Fazlullâh Cibrîl, (Riyad: Mektebetü'r-Rüşd, 1989), 1-311.

¹²⁸ Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, *Sıfatü'n-nifâk ve zemmü'l-münâfikîn*, thk. Abdürrekîb b. Ali, (Beyrut: Dâru İbn-i Zeydûn, 1990), 1-95.

¹²⁹ Ebû Bekr Ca'fer b. Muhammed el-Firyâbî, *Kitâbü'l-kader*, thk. Abdullah b. Hamd el-Mansûr, (Riyad: Edvâu's-Selef, 1997), 1-272.

¹³⁰ Firyâbî, *Kitâbü's-sıyâm ve meahü fevâid*, 139-199.

el-Mu'cemu'l-kebîr'inde, Firyâbî'nin Atâ b. es-Sâib'den yaptığı bir nakil bulunmaktadır.¹³¹ Taberî ve İbn Ebî Hâtim, bu tariki kullanan ulemâdandır.

Kays Tarikine Örnekler

1) *Tefsîru't-Taberî (Câmiu'l-beyân)*: “Alî b. el-Hasen ← Müslim b. Abdîrahmân ← Muhammed b. Mus'ab ← Kays b. er-Rebî' ← Atâ b. es-Sâib ← Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbâs” tarikiyle verilen rivâyette, “*Âlemlerin rabbi*” (Fâtiha 1/2) kavli, ‘İnsanların ve cinlerin rabbi’ şeklinde açıklanmıştır.¹³² *Câmiu'l-beyân*'ın muhakkiki Ahmed Muhammed Şâkir, bu rivâyette ilgili şu açıklamayı yapmıştır: İsnâdı en azından hasendir. Çünkü Atâ b. es-Sâib'in ömrünün sonlarında bilgileri birbirine karıştırdığı söylenmiştir. Kays b. er-Rebî' ise ondan daha öncedir. Belki de o, bu rivâyeti Atâ b. es-Sâib'in bilgileri birbirine karıştırmamasından çok daha önce işitmiştir. Ancak bu husus, net bir delille açıklanamamıştır.¹³³

2) *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*: “Ebû Hâtim er-Râzî ← Ebû Gassân Mâlik b. İsmâil ← Kays ← Atâ b. es-Sâib ← Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbâs” tarikiyle zikredilen rivâyette İbn Abbâs, “*Âlemlerin rabbi*” (Fâtiha 1/2) sözünü, ‘İnsanların ve cinlerin rabbi’ şeklinde tefsir etmiştir. İbn Ebî Hâtim, rivâyeti zikrettikten sonra, “Bu rivâyet, itimat edilmeyen bir isnadla Alî b. Ebî Tâlib tarafından aynen nakledilmiştir. Ayrıca Mücâhid'den de aynı şekilde rivâyet edilmiştir” demiştir.¹³⁴ Ömer Yûsuf Hamza, bu rivâyetin isnadındaki Kays'ın, Kays b. er-Rebî olduğunu söylemiştir.¹³⁵

3.4. Süddî el-Kebîr Tariki ve Değerlendirilmesi

İsmâil b. Abdîrahmân es-Süddî el-Kebîr (ö. 127/745) ← Ebû Mâlik Gazvân el-Gıfârî (ö.?) veya Ebû Sâlih b. Bâzâm/Bâzân (ö.?) vasıtasıyla ← İbn Abbâs (ö. 68/687-88).

Süddî el-Kebîr,¹³⁶ Şîî müfessir bir tâbiündir. Hakkında Yahyâ b. Saîd el-Kattân, “Lâ be'se bihî (zararı yok). Süddî'nin sadece hayırla anıldığını işittim, hiç kimse onu terk etmemiştir”; Ahmed b. Hanbel, “Sika”; Ebû Hâtim, “Yahyâ b. Maîn, bir gün Abdurrahmân b. Mehdî'nin (ö. 198/813-14) yanında, ‘Süddî daîf’ demiştir. Abdurrahmân b. Mehdî de, bu sözden dolayı sinirlenmiş ve bu ifadeyi hoş karşılamamıştır” ve “Hadisi yazılır, onunla ihticâc edilmez”; Buhârî, “İbn Ebû Hâlid şöyle demiştir: Süddî, Kur'ân mevzuunda Şa'bî'den (ö. 104/722) daha bilgilidir”; Ebû Zür'a er-Râzî, “Leyyîn”; Nesâî, “Sâlihu'l-hadîs” ve İbn Adî, “Bana göre sadûk” demiştir.¹³⁷ Hakkında söylenen bu sözlerden sonra Süddî'nin güvenilirliği konusunda bir problem olmadığı düşünülebilir.

Süddî el-Kebîr'in tefsiri hakkında âlimler farklı görüşler beyan etmişlerdir. Suyûtî, onun için, “Süfyân es-Sevrî ve Şu'be b. Haccâc (ö. 160/776) gibi imamlar ondan rivâyette bulunmuşlardır. Süddî'nin cem' ettiği tefsir, Esbât b. Nasr el-Hemdânî tarafından rivâyet edilmiştir. Esbât b. Nasr'ın sika olduğuna dair tam bir ittifak mevcut değildir. Ancak onun tefsiri, ideal bir tefsirdir”¹³⁸ derken; İbn Kesîr, Süddî'den gelen rivâyetlerde garip bilgilerin bulunduğunu ifade etmiş¹³⁹ ve “Süddî, tefsirindeki nakillerinin çoğunu

¹³¹ Taberânî, *el-Mu'cemu'l-kebîr*, 11: 458.

¹³² et-Taberî, *Câmiu'l-beyân* (ty.), 1: 144.

¹³³ et-Taberî, *Câmiu'l-beyân* (ty.), (3 numaralı dipnot), 1: 144.

¹³⁴ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1: 28.

¹³⁵ Hamza, *Tefsîru sûre'teyi'n-Nûr ve'l-Furkân*, (6 nolu dipnot), 563.

¹³⁶ Ebû Muhammed İsmâil b. Abdîrahmân b. Ebî Kerîme el-A'ver es-Süddî el-Kebîr el-Kûfî.

¹³⁷ Geniş bilgi için bkz. Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1: 361; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2: 184-185; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 1: 1109.

¹³⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 786; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 60.

¹³⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 786.

İbn Mes'ûd ve İbn Abbâs'tan yapmıştır. Bazen de ashâbın, ehl-i kitâb'ın sözlerinden, Rasûlullah'ın (sav) iznine uygun olarak ona hikâyeye ettiklerini rivâyet etmiştir¹⁴⁰ demiştir.

Bu tarihin isnadında adı geçenlerden Ebû Mâlik hakkında Yahyâ b. Maîn “sika” demiştir. İbn Hibbân, *es-Sikât*'ta onu zikretmiştir.¹⁴¹ Bu bilgilerden Ebû Mâlik'in sika bir râvi olduğu anlaşılmaktadır. Dolayısıyla Süddî el-Kebîr'in Ebû Mâlik vasıtasıyla İbn Abbâs'tan yaptığı nakillerin sağlam ve güvenilir olduğunu söylemek mümkündür. Diğer râvi Ebû Sâlih b. Bâzâm/Bâzân hakkında münekkitler tarafından olumsuz görüş bildirenler vardır. Buhârî, onu zayıf olarak nitelemiş,¹⁴² hakkında Nesâî, “Sika değildir”,¹⁴³ İbn Maîn, “Leyse bihî be's (zararı yok)” ve “el-Kelbî ondan bir şey rivâyet ederse hiçbir şey değildir”,¹⁴⁴ İbn Adî, “Onun rivâyet ettiği her şey yorumdan ibarettir”,¹⁴⁵ İsmâil b. Ebî Hâlid, “Ebû Sâlih yalan söylüyordu. Buna rağmen kendisine sorduğum her soruyu tefsir etmiştir”,¹⁴⁶ Ezdî (ö. 374/984), “Kezzâb (yalancı)”,¹⁴⁷ Amr b. Kays, “Mücâhid, Ebû Sâlih'den bir şey almayı yasaklamıştı”,¹⁴⁸ Ebû Hâtim, “Onun hadisi yazılır ancak onunla ihticâc edilmez”,¹⁴⁹ ve İbn Hacer, “Metrûk, zayıf”¹⁵⁰ demiştir. el-Kelbî, Ebû Sâlih'in kendisine, ‘Sana anlattığım her şey yalandır’ dediğini nakletmiştir.¹⁵¹ İbn Hibbân ve Zehebî, Ebû Sâlih'in İbn Abbâs'tan hadis rivâyet ettiği halde ondan bir şey işitmediğini ve görmediğini söylemiştir.¹⁵²

Tüm bu görüşler dikkate alındığında Ebû Sâlih'in zayıf bir râvi olduğu anlaşılmaktadır. Suyûtî, *el-İtkân*'da “eserlerine nakledilenlerin en sahîh rivâyetleri almayı prensip edinen İbn Ebî Hâtim'in kitaplarında bu tarikten gelen nakillere yer vermediğini, Hâkim en-Nîsâbûrî'nin *el-Müstedrek*'inde bu tarikten gelen birçok nakilleri tahrîc ettiğini ve onları tashih ettiğini” söylemiştir.¹⁵³

Dolayısıyla her ne kadar bazı kaynaklarda genelleme yapılarak “Süddî el-Kebîr ← Ebû Mâlik veya Ebû Sâlih ← İbn Abbâs” tarihinin makbul sayıldığı¹⁵⁴ ileri sürülüyorsa da doğrusunun Süddî el-Kebîr'in Ebû Sâlih vasıtasıyla İbn Abbâs'tan yaptığı nakillerin zayıf ve güvenilir değil, Ebû Mâlik vasıtasıyla İbn Abbâs'tan yaptığı nakillerin ise sağlam ve güvenilir olduğunu söylemek mümkündür.

Taberî, Hâkim en-Nîsâbûrî, İbn Kesîr, Sa'lebî ve dört Sünen sahipleri (Sünen-i erbaa) bu tarikle gelen rivâyetlere eserlerinde yer vermişlerdir.¹⁵⁵ Ayrıca orijinal Şâmîle

¹⁴⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, 1: 10.

¹⁴¹ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 23: 100-101.

¹⁴² Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1: 296.

¹⁴³ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1: 296; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1: 417.

¹⁴⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2: 432; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1: 296; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1: 416.

¹⁴⁵ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1: 296; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1: 416.

¹⁴⁶ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1: 296.

¹⁴⁷ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1: 417.

¹⁴⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2: 432.

¹⁴⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 2: 432; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1: 416.

¹⁵⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1: 417.

¹⁵¹ Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 1: 296; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1: 417.

¹⁵² İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 1: 417.

¹⁵³ Suyûtî, *el-İtkân*, 786; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 60; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1: 466.

¹⁵⁴ Çakan, Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib”, 1: 78.

¹⁵⁵ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es-Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru's-Sa'lebî)*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002), 2: 26;

programında yaptığımız tarama neticesinde *Sahîh-i Müslim*'de “Süddî el-Kebîr ← Ebû Mâlik veya Ebû Sâlih ← İbn Abbâs” tarikine rastlanılmamıştır.

Süddî el-Kebîr Tarikine Örnekler

1) *Tefsîru İbn Kesîr*: “es-Süddî ← Ebû Mâlik ve Ebû Sâlih ← İbn Abbâs (Mürre b. Şerâhîl el-Hemedânî ← İbn Mes'ûd ve Birçok Sahâbeden)” tarikiyle verilen rivâyette, Bakara 2/33. âyeti şu şekilde açıklanmıştır: “Onların, “*Orada fesat çıkaracak ve kan dökecek birini mi yaratacaksın?*” (Bakara 2/30) sözlerinden murad, ‘Açığa çıkardıkları’; “*Gizlediğinizi*” (Bakara 2/33) sözünden maksat ise, ‘İblîs’in içinde gizlediği kibir’dir.¹⁵⁶

2) *el-Keşf ve'l-beyân (Tefsîru's-Sa'lebî)*: “Abdullâh b. Hâmid ← el-Ubeydî ← Ahmed b. Necde ← el-Hamânî ← el-Hakem b. Zuhayr ← es-Süddî ← Ebû Mâlik ← İbn Abbâs” tarikiyle zikredilen rivâyette, “*Selâm olsun seçkin kıldığı kullarına*” (Neml 27/59) kavli, “Hz. Peygamber’in (sav) ashâbı” şeklinde açıklanmıştır.¹⁵⁷

3.5. Muhammed b. Sâib el-Kelbî Tariki ve Değerlendirilmesi

Muhammed b. Sâib el-Kelbî (ö. 146/763) ← Ebû Sâlih Bâzâm/Bâzân (ö.?) ← İbn Abbâs (ö. 68/687-88).

Bu tarik, İbn Abbâs'a isnad edilen tariklerin en zayıf olanıdır.¹⁵⁸ Ebû Hâtim, el-Kelbî ve arkadaşı Ebû Sâlih'in hocalarını görmedikleri ve onlardan hadis işitmedikleri halde onlardan hadis rivâyet ettiklerini söylemiştir. el-Kelbî, Ebû Sâlih'den rivâyette bulunur. Ancak Ebû Sâlih, İbn Abbâs'ı görmemiş ve işitmemiştir.¹⁵⁹ el-Kelbî, cerh ve tadil âlimleri tarafından kafir,¹⁶⁰ yalancı, hadisi terk edilen, sika olmayan ve hadisi yazılmayan¹⁶¹ biri olarak değerlendirilmiştir.

el-Kelbî hakkında Yahyâ b. Maîn, “Bir şey değildir”,¹⁶² Buhârî, “Yahyâ b. Saîd ve İbnu Mehdî (Abdurrahmân b. Mehdî) ondan hadis rivâyetini terk etti”,¹⁶³ Muhammed b. Müsennâ (ö. 252/866), “Yahyâ b. Saîd ve Abdurrahmân b. Mehdî, el-Kelbî'den hadis nakleden kişiden rivâyette bulunmuyordu”,¹⁶⁴ Nesâî, “Sika değildir, hadisi yazılmaz”,¹⁶⁵ ve “(Hadisi) terk edilmiştir”,¹⁶⁶ İbn Ebî Hâtim, “İnsanlar onun hadislerini terk etmede icmâ etmiştir. Hadisi makbul değildir”,¹⁶⁷ İbn Hibbân, “Râfizîler'den idi”,¹⁶⁸ Dârekutnî, “Hadisi terk edilmiştir”,¹⁶⁹ Zekeriyâ b. Yahyâ es-Sâcî (ö. 607/920), “Hadisi terk

---

Suyûtî, *el-İtkân*, 786; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 60; Çakan, Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib”, 1: 76-79.

¹⁵⁶ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'an'il-azîm*, 1: 133. Taberî, bu rivâyeti tefsirinde tahric etmiştir. Taberî, *Câmiu'l-beyân* (ty.), 1: 498.

¹⁵⁷ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân* (2015), 20: 301.

¹⁵⁸ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân* 2: 17.

¹⁵⁹ İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, 1: 70; 2: 264; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 180.

¹⁶⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 179.

¹⁶¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7: 270-271; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7: 274-275; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3: 557, 559; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 178-180.

¹⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7: 271; İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, 2: 264.

¹⁶³ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1: 101; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 6: 557.

¹⁶⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7: 271; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7: 275; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 178.

¹⁶⁵ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 179.

¹⁶⁶ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7: 275.

¹⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7: 271; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 179.

¹⁶⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3: 558.

¹⁶⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3: 559; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 180.

edilmiştir, çok zayıf”,¹⁷⁰ İbn Hacer, “Râfizilik ile suçlanmıştır”¹⁷¹ ve Zehebî, “Kitaplarda adının geçmesi helal olmaz. Onunla ihticâc nasıl mümkün olur!”¹⁷² demiştir. Bir rivâyete göre Ebû Sâlih, el-Kelbî'den tefsir adına hiçbir şey okumadığına dair yemin etmiştir.¹⁷³ Dolayısıyla el-Kelbî'nin Ebû Sâlih Bâzâm/Bâzân¹⁷⁴ yoluyla İbn Abbâs'tan yaptığı nakillerin en zayıf tarik olduğu söylenebilir. Çoğunluk bu görüştedir.¹⁷⁵ Bu tarik, cerh ve ta'dil âlimlerince sağlamlık bakımından yeterli bulunmamıştır. Dolayısıyla bu tarike güvenilirmez. Hele bu isnada bir de es-Süddî es-Sağîr katılacak olursa, bu isnad yalan zinciri olur ve asla güvenilemez.¹⁷⁶ es-Süddî es-Sağîr,¹⁷⁷ Kûfeli olup Süddî el-Kebîr'in torunudur. A'meş (ö. 148/765), Yahyâ b. Saîd el-Ensârî (ö. 143/760), Amr b. Meymûn (ö. 74/693 [?]), Muhammed b. Sâib el-Kelbî ve başkalarından rivâyette bulunmuştur. Hakkında ed-Dûrî (ö. 248/862 [?]), Yahyâ b. Maîn'den naklen, “Sika değil”, İbn Nümeyr (ö. 234/849), “Leyse bi-şey' (hiçbir değeri yok)”, Ya'kûb b. Süfyân (ö. 277/890), “Daîf, gayri-sika (güvenilmez)”, Sâlih b. Muhammed (ö. 293/906), “Daîf idi ve hadis uyduruyordu”, Ebû Hâtim, “Zâhibü'l-hadîs, metrûkü'l-hadîs, elbette hadisleri yazılmaz”, Buhârî, “Onun için sukût ettiler”, İbn Adî, “Rivâyetlerinde bariz zayıflık vardır”, İbn Hibbân, “Hadisi yazılması caiz değildir, ancak tanımak için yazılabilir. Hadisi ile hiçbir şekilde ihticâc edilmez”, Abdullâh b. Nümeyr (ö. 199/814), “Kezzâb (yalancı) idi”, es-Sâcî (ö. 307/920), “Hadisi yazılmaz”, Nesâî, “Metrûkü'l-hadîs” ve Zehebî, “Metrûkü'l-hadîs ve bazıları onu yalancılıkla itham etmiştir” demiştir. İbn Şâhîn (ö. 385/996) onu zayıf râviler arasında zikretmiştir.¹⁷⁸

Bazı kaynaklarda el-Kelbî'nin yalan söylemekle itham edildiği, hastalandığında ise arkadaşlarına, “Size Ebû Sâlih'ten hadis olarak naklettiğim her şey yalandır” dediği nakledilmiştir.¹⁷⁹ İbn Adî, iyimser bir eleştiriyle el-Kelbî'nin Ebû Sâlih'ten naklettiklerinde münker şeylerin dışında sahih rivayetlerin de bulunduğunu, tefsirde meşhur olduğunu, onun tefsirinden daha uzun ve yaygın bir tefsirin bulunmadığını söylemiştir.¹⁸⁰ Çoğunluğa göre, bu tarik en zayıf tarik kabul ediliyor olsa da Mukâtil b. Süleyman'ın görüşleri daha sorunlu olması sebebiyle el-Kelbî'in tefsiri Mukâtil'in tefsirinden daha üstün görülmüştür.¹⁸¹ el-Kelbî, aynı zamanda İbn Abbâs'a atfedilen *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs* adlı tefsirin râvilerinden birisidir. Sa'lebî ve Vâhidî bu tarikten çokça rivâyette bulunmuşlardır.¹⁸²

¹⁷⁰ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 180.

¹⁷¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 179.

¹⁷² Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3: 559.

¹⁷³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7: 271; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 179.

¹⁷⁴ Hadis münekkitlerinin Ebû Sâlih hakkındaki görüşlerine dair geniş bilgi için “Süddî el-Kebîr Tariki ve Değerlendirilmesi” maddesine bakınız.

¹⁷⁵ Suyûtî, *el-İtkân*, 786; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1: 61.

¹⁷⁶ Suyûtî, *el-İtkân*, 786.

¹⁷⁷ Muhammed b. Mervân b. Abdillâh b. İsmâil b. Abdirrahmân es-Süddî es-Sağîr el-Kûfî.

¹⁷⁸ Geniş bilgi için bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 8: 86; İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, 2: 298; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7: 512-513; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 436-437; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4: 32-33.

¹⁷⁹ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebîr*, 1: 101; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7: 271; İbn Adî, *el-Kâmil*, 7: 274; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 1: 557; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 179.

¹⁸⁰ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7: 282; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 180; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1: 61; Zerkeşî, *el-Burhan*, 2: 158; Suyûtî, *el-İtkân*, 786; İbn Akile, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, 9: 387.

¹⁸¹ İbn Adî, *el-Kâmil*, 7: 282; Suyûtî, *el-İtkân*, 786; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1: 61.

¹⁸² Suyûtî, *el-İtkân*, 786; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, 1: 61; Çakan, Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib”, 1: 76-79.

Muhammed b. Sâib el-Kelbî Tarikine Örnekler

1) *el-Keşf ve'l-beyân (Tefsîru's-Sa'lebi)*: “el-Kelbî ← Ebû Sâlih Bâzâm/Bâzân ← İbn Abbâs” tarikiyle zikredilen rivâyette, “İmân edenlerle karşılaşınca ‘inandık’ derler...” (Bakara 2/14) âyetinin, Medine’de yaşayan münafıkların başı Abdullah b. Übey b. Selül (ö. 9/631) hakkında nâzil olduğu bildirilmektedir.¹⁸³

2) *et-Tefsîru'l-basît (Vâhidî)*: “el-Kelbî ← Ebû Sâlih Bâzâm/Bâzân ← İbn Abbâs” tarikiyle verilen rivâyette, “Kesinlikle ona güzel bir hayat yaşatacağız” (Nahl 16/97) âyeti, “Kesinlikle onun rızkını helal kılacağız” şeklinde açıklanmıştır.¹⁸⁴

3.6. Kaynağı Mukâtil b. Süleymân Olan Tarikler ve Değerlendirilmesi

Mukâtil b. Süleymân b. Beşîr el-Ezdî el-Horasânî (ö. 150/767) ← İbn Abbâs (ö. 68/687-88).

Kaynağı Mukâtil b. Süleymân olup İbn Abbâs’a dayandırılan tarikler, munkatî’ olup zayıftırlar. Bundan dolayı söz konusu tariklere güvenilemez.¹⁸⁵ Mukâtil b. Süleymân’ın derin ilmi bilgiye sahip olduğunu söyleyenler bulunmaktadır.¹⁸⁶ Ancak cerh ve ta’dil âlimleri, onu zayıf râvilerden saymışlardır. Hiç kimse onun sika olduğunu söylememiştir. Mücâhid ve Dahhâk’la görüşmediği halde onlardan nakilde bulunmuştur.¹⁸⁷ Hakkında Mukâtil b. Hayyân (ö. 150/767), “Sadûk”,¹⁸⁸ Yahyâ b. Maîn, “Hadisi bir şey değildir”¹⁸⁹ ve “Sika değildir”,¹⁹⁰ Buhârî, “Naklettiği hadis münkerdir, hakkında bir şey söylemediler, sustular” ve “Elbette bir şey değil”,¹⁹¹ İbrâhim b. Ya’kûb el-Cüzcânî (ö. 259/873), “Cesur bir deccâldı”,¹⁹² Amr b. Alî ve Ebû Hâtim, “Hadisi metruk”¹⁹³ ve Zehebî, “Zayıf olmakla birlikte hadisi yazılır” demiştir.¹⁹⁴ Onu, Vekî’ b. Cerrâh (ö. 197/812), Amr b. Alî, Nesâî, Zekeriyâ b. Yahyâ es-Sâcî ve İbn Hibbân yalan söylemekle;¹⁹⁵ Süfyân b. Uyeyne, el-Fazl b. Abdülcebbâr el-Mervezî, Ebû Dâvud Süleymân b. el-Eş’as (ö. 275/889), İbn Adî, Ahmed b. Hanbel ve Ebû Dâvud ise hadisi terk edilen râvi olmakla¹⁹⁶ itham etmişlerdir. Vekî’ b. Cerrâh’a Mukâtil’in tefsiri hakkında ne düşündüğü sorulduğunda, “Ona itibar etmeyin” demiş ve soru soran ikinci kez, “Onu ne yapayım?” diye sorduğunda, ona, “O tefsiri toprağa göm” şeklinde cevap vermiştir. Suyûtî, Mukâtil’in sorunlu görüşlere sahip olması nedeniyle el-Kelbî’nin

¹⁸³ Sa’lebi, *el-Keşf ve'l-beyân* 1: 155. Diğer örnekler için bkz. 2: 47, 87, 91, vd.

¹⁸⁴ Ebu'l-Hasan Alî b. Ahmed b. Muhammed el-Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, thk. Muhammed b. Sâlih b. Abdillâh el-Fevzân, (Riyad: Matbaatu Vizâreti't-Ta'lîmî'l-Âlî, 2009), 13: 188-189.

¹⁸⁵ Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân* 2: 17.

¹⁸⁶ Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 15: 210; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 28: 436.

¹⁸⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 9: 377; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8: 354-355; İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, 2: 347-349; Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 15: 207-219; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 28: 434-450; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4: 173-175; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân* 2: 17.

¹⁸⁸ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4: 173.

¹⁸⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8: 355; Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 15: 218; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 28: 448.

¹⁹⁰ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 28: 448.

¹⁹¹ Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 15: 218; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 28: 449; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4: 173, 175.

¹⁹² Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 28: 448; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4: 174.

¹⁹³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8: 355; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 28: 449.

¹⁹⁴ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4: 173, 175.

¹⁹⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8: 354; İbn Hibbân, *Kitâbu'l-mecrûhîn*, 2: 348; Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 15: 217-219; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 28: 445, 449-450; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4: 173; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân* 2: 17.

¹⁹⁶ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 9: 377; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8: 354-355; Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 15: 210, 217, 219; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 28: 448-450; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4: 175; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân* 2: 17.

tefsirinin onun tefsirinden daha üstün tutulduğunu söylemiştir. Mukâtil'in tefsirini güzel bulanlar, "Şayet isnadı sağlam bir râvi olsaydı. (Zira) onun tefsiri ne kadar güzeldir" demiştir.¹⁹⁷ el-Abbâs b. Mus'ab el-Mervezî, Mukâtil'i isnadı sağlam olmayan birisi olarak nitelemiştir.¹⁹⁸

Taberânî (ö. 360/971) ve Vâhidî, bu tariklerden gelen rivâyetleri eserlerinde zikretmişlerdir.

Kaynağı Mukâtil b. Süleymân Olan Tariklere Örnekler

1) *el-Mu'cemü'l-kebîr* (Taberânî): "Mukâtil b. Süleymân ← Dahhâk ← İbn Abbâs" tarikiyle verilen haberde, "*Bunu kendiniz için şer sanmayın, aksine bu hakkınızda hayırlıdır*" (Nûr 24/11) âyeti, 'Kendisi için hayır murad edilenlerin Allah'ın Rasûlü (sav), Hz. Ebû Bekir (ö. 13/634), Ebû Bekir'in eşi ve Hz. Âişe'nin (ra) de annesi olan Ümmü Rûmân ve Safvân b. el-Muattal'ın (ö. 19/640 [?]) olduğu, Hz. Peygamber'in hanımı Hz. Âişe'nin (ra) beraat edeceği, onlar hakkında atılan yalan ve iftiranın ecir kazanacakları için aksine onlar için hayır olacağı' şeklinde açıklanmıştır.¹⁹⁹

2) *et-Tefsîru'l-basît* (Vâhidî): "Mukâtil b. Süleymân ← Dahhâk ← İbn Abbâs" tarikiyle zikredilen rivâyette; "*O, sizin bilmediğiniz başka şeyler de yaratır*" (Nahl 16/8) âyetindeki murad edilen mananın, "Arş'ın sağında yedi gök, yedi kat ve yedi deniz gibi nurdan bir nehir vardır. Cebrâil (as), her gün seher vaktinde o nehre girer, yıkanır ve bu şekilde nûruna nûr katar, güzelliğine güzellik katar ..." olduğu bildirilmiştir.²⁰⁰

3.7. Kaynağı İbn Cüreyc Olan Tarikler ve Değerlendirilmesi

Abdülmelik b. Cüreyc²⁰¹ (ö. 150/767) ← İbn Abbâs (ö. 68/687-88).

İbn Cüreyc hakkında Mâlik b. Enes, "Hâtibu leyl²⁰² (gece oduncusu)", İbn Maîn, "Kitaptan kendisinden rivâyet edilen tüm nakillerde sika", Yahyâ b. Saîd el-Kattân, "Sadûk", Muhammed b. Ömer el-Vâkıdî (ö. 207/823), "Sika, kesîru'l-hadîstir", Abdurrahmân b. Yûsuf b. Hurâş (ö. 238/853), "Sadûk", Ebü'l-Hasen el-İclî (ö. 261/875), "Sika",²⁰³ Ahmed b. Hanbel, "Sebt, sahîhu'l-hadîs",²⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, "Sâlihu'l-hadîs",²⁰⁵ ve İbn Hacer, "Değerli, hâfız, fakih ve sika birisidir. Bazen hadiste tedlîs ve irsâl yapıyordu"²⁰⁶ demiştir. İbn Hibbân, bir taraftan *es-Sikât*'ta onu sikalar arasında zikrederken diğer taraftan onun tedlîs yaptığını söylemiştir.²⁰⁷ Cerh ve tadil âlimleri tarafından bildirilen bu olumlu görüşler, onun sika olduğunu göstermektedir. Ancak onun hadis rivâyetinde tedlîs (hadisi râviden işitmediği halde işitmiş gibi rivâyet

¹⁹⁷ Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 15: 213; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 5: 173; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 61; Çakan, Eroğlu, "Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib", 1: 76-79.

¹⁹⁸ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 28: 439; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4: 173, 175.

¹⁹⁹ Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 23: 135. Diğer örnekler için bkz. 23:137, 139, 161, vd.

²⁰⁰ Vâhidî, *et-Tefsîru'l-basît*, 13: 21.

²⁰¹ Ebü'l-Velîd Abdülmelik b. Abdilazîz b. Cüreyc el-Kureşî. Tâbinden olup tefsir, hadis ve fıkıh âlimidir.

²⁰² Cerh ifadesi olarak kullanılan bu tabir, hadis literatüründe, "Her önüne gelen rivâyeti hiçbir değerlendirmeye tâbi tutmadan alan zayıf râvi anlamındaki gece karanlığında odun toplarken yılan gibi zararlı şeyleri de toplayan adama yapılan benzetmedir." Necmi Sarı, "Tenkit Terimi Olarak Hâtibu Leyl", *Ekev Akademi Dergisi* 19:61 (2015): 335-336.

²⁰³ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, 8: 54; Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 12: 150; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 6: 404-406.

²⁰⁴ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5: 357.

²⁰⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5: 358.

²⁰⁶ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 2: 2571; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 170.

²⁰⁷ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7: 93; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 6: 406.

etmek) yapması,²⁰⁸ ciddi şekilde eleştirilmesine sebep olmuştur. Örneğin Dârekutnî, hakkında çok ağır bir ifade kullanarak, “En kötü tedlîs, İbn Cüreyc’in tedlîsidir. O, çok çirkin bir tedlîstir”²⁰⁹ ve Ahmed b. Hanbel, “İbn Cüreyc’in irsâl yaptığı bu hadislerin bir kısmı, mevzu (uydurma) hadislerdir”²¹⁰ demiştir. Dolayısıyla kaynağı İbn Cüreyc olup İbn Abbâs’a varan tariklerle gelen rivâyetlerin sağlam olup olmadığının araştırılması gerekmektedir. Zira o, topladığı rivâyetlerde sağlamlığı gözetmemiş ve âyetlerle ilgili sahih zayıf her şeyi nakletmiştir.²¹¹ Bu yüzden onun nakilleri başka yollarla desteklenmediği takdirde makbul sayılmamıştır.²¹² Bekr b. Sehl ed-Dimyâtî (ö. 289/902), Muhammed b. Sevr ve Haccâc b. Muhammed (ö. 206/821-22) gibi birçok zât ondan hadis rivâyet etmişlerdir. Ayrıca Suyûtî’ye göre Haccâc b. Muhammed’in bu tarikte İbn Abbâs’tan naklettiği tefsir cüzün sahihliği konusunda ittifak vardır.²¹³ Taberî,²¹⁴ İbnü’l-Münzir²¹⁵ (ö. 318/930 [?]) ve Taberânî, bu tariklerden gelen rivâyetlere eserlerinde yer vermişlerdir.

Kaynağı İbn Cüreyc Olan Tariklere Örnekler

- 1) *el-Mu’cemü’l-kebîr* (Taberânî): “Bekr b. Sehl ← Abdülganî b. Saîd (ö. 409/1018) ← Mûsâ b. Abdurrahmân es-San’ânî ← Atâ ← İbn Cüreyc ← İbn Abbâs” tarikiyle verilen haberde, “*O iftirayı atanlar içinizden bir gruptur*” (Nûr 24/11) âyetindeki kastedilenler, ‘Hz. Âişe’ye (ra) yalan isnad edenler içinizden dört kişidir’ olarak açıklanmıştır.²¹⁶
- 2) *Tefsîru’t-Taberî (Câmiu’l-beyân)*: “el-Kâsım b. el-Hasen ← el-Hüseyn b. Dâvud ← Haccâc ← İbn Cüreyc ← İbn Abbâs” tarikiyle zikredilen haberde, Fâtiha 1/6. âyetindeki “*es-sırâte’l-müstekîm*” ifadesi, ‘Yol’ olarak açıklanmıştır.²¹⁷

3.8. İbn İshâk Tariki ve Değerlendirilmesi

Ebû Abdillâh Muhammed b. İshâk b. Yesâr (ö. 151/768) ← Muhammed b. Ebî Muhammed el-Ensârî (ö.?) (Mevlâ Zeyd b. Sâbit²¹⁸) ← İkrime el-Berberî (ö. 105/723) veya Saîd b. Cübeyr (ö. 94/713 [?]) ← İbn Abbâs (ö. 68/687-88).

Abdülmeccid Abdülbârî, *er-Rivâyâtü’t-tefsîriyye fî Fethi’l-Bârî* adlı doktora tezinde bu tariki, “Saîd b. Cübeyr tariki” olarak isimlendirmiş ve Muhammed b. İshâk’ı zikretmeksizin isnadı, “Muhammed b. Ebî Muhammed Mevlâ Zeyd b. Sâbit ← İkrime veya Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbâs” şeklinde vermiştir.²¹⁹

Suyûtî’ye göre, İbn İshâk tarik sağlam olup isnadı hasendir.²²⁰ Taberî,²²¹ İbn Ebî Hâtim ve Taberânî,²²² bu tarikte gelen rivâyetlere eserlerinde çokça yer vermişlerdir.²²³ İbn Kesîr de bu yolla nakilde bulunmuştur.

²⁰⁸ Ahmed b. Ali b. Muhammed İbn Hacer el-Askalânî, *Tabakâtü’l-müdekkisîn*, thk. Âsım b. Abdullâh el-Karyûtî, (Umman: Mektebetü’l-Menâr, 1983), 41; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2: 659; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 2: 2571; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 6: 405.

²⁰⁹ İbn Hacer, *Tabakâtü’l-müdekkisîn*, 41; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 6: 405.

²¹⁰ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2: 659.

²¹¹ Suyûtî, *el-İtkân*, 786.

²¹² Çakan, Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib”, 1: 78.

²¹³ Suyûtî, *el-İtkân*, 786; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirân*, 1: 60.

²¹⁴ Örnekler için bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1: 175, 178, 189, 196, 232, vd.

²¹⁵ Örnekler için bkz. İbnü’l-Münzir, *Kitâbü tefsîri’l-Kur’ân*, 1: 55, 60.

²¹⁶ Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, 23: 134.

²¹⁷ Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1: 175. Diğer bir örnekler için bkz. 1: 178, 189, 196, 232, vd.

²¹⁸ *el-İtkân*’da, “Mevlâ âli Zeyd b. Sâbit”, *Câmiu’l-beyân*’da, “Mevlâ Zeyd b. Sâbit” şeklinde geçmektedir. et-Taberî, *Câmiu’l-beyân* (ty.), (hadis no. 255), 1: 228; Suyûtî, *el-İtkân*, 786.

²¹⁹ Abdülmeccid, *er-Rivâyâtü’t-tefsîriyye fî Fethi’l-Bârî*, 1: 19.

²²⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 786.

Bu tarihin isnadında yer alan râvilerden İkrime el-Berberî²²⁴ hakkında Katâde b. Diâme (ö. 117/735) ve Sellâm b. Miskîn (ö. 224/838), “Tefsiri en iyi bilen kişi”,²²⁵ Katâde, “Siyeri en iyi bilen tâbiüdür”,²²⁶ İclî, “Sika, Harûriyye’ye nisbeti asılsızdır”,²²⁷ Atâ b. Ebû Rebâh, “İbâziyye’den idi”,²²⁸ “Hammâd b. Zeyd, “Kendisine İkrime sorulduğunda Eyyûb es-Sahtiyânî’nin (ö. 131/749) onun için ‘Bana göre sika olmasaydı, ondan (hadis) yazmazdım’ dediğini işittim”,²²⁹ Ebû Hâtim, “Sika, nakilleri sika râviler tarafından nakledildiğinde hadisiyle ihticâc edilir”,²³⁰ İbn Adî, “Kendisinden sika bir râvi rivâyet ettiğinde o hadis, müstakîmül-hadis (rivâyetleri sağlam)dır, lâ be’sê bihî (zararı yok)”,²³¹ Ahmed b. Hanbel, “Hadisiyle ihticâc edilir”,²³² İbn Maîn ve Nesâî, “Sika”,²³³ İbn Kuteybe (ö.276/889), “Fakîh”²³⁴ ve Buhârî, “Arkadaşlarımızın hepsi onun hadisiyle ihticâc etmiştir”²³⁵ demiştir. İbn Hibbân, *es-Sikât*’ta onu zikretmiştir.²³⁶

Hâricîliğin Hârûriye fırkasına, İbâziyye’ye, Beyhesiyye ve Sufriyye’ye mensup olduğu söylenen İkrime’nin, bir mezhebin birçok koluna aynı anda mensubiyetini kabul etmek zordur. Onun Hâricî çevrelerle olan siyasî bağlantılarının bu tür iddialara sebebiyet verdiği anlaşılmaktadır.²³⁷ “İmam Mâlik istisna edilecek olursa onu genelde bütün hadis müellifleri sika olarak kabul etmiş, Kütüb-i Sitte musannifleri başta olmak üzere rivâyetlerine eserlerinde yer vermiştir.”²³⁸ Buhârî, İkrime’nin rivâyetlerine itimat ederken -sadece *el-Câmi’u’s-sahîh*’inde 139 rivâyetini nakletmiştir²³⁹-, Müslim onun nakillerinden sakınmış ve başkasıyla ilişkili olarak ondan az bir şey rivâyet etmiş, İmam Mâlik ise onun rivâyetlerinden ancak bir veya iki tanesini naklederek uzak durmuştur.²⁴⁰ Bu bilgilerden İkrime el-Berberî’nin sika bir râvi olduğu anlaşılmaktadır.

Diğer râvi Saîd b. Cübeyr’in sika olduğuna dair bilgi daha önce “Kays Tariki ve Değerlendirilmesi” konusunda verilmiştir.

²²¹ Örnek için bkz. Taberî, *Câmiu’l-beyân*, 1: 233.

²²² Örnek için bkz. Taberânî, *el-Mu’cemü’l-kebîr*, (hadis no. 12497), 12: 67.

²²³ Suyûtî, *el-İtkân*, 786; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirîn*, 1: 60; Çakan, Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib”, 1: 76-79.

²²⁴ Ebû Abdilâh İkrime b. Abdillâh el-Berberî el-Medenî. İbn Abbâs’ın mevlâsı ve müfessir tâbiüdür. Buhârî, *et-Târîhu’l-kebîr*, 7: 49.

²²⁵ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-tabakâti’l-kebîr*, 2: 331; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 2: 2704.

²²⁶ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 20: 272; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 2: 2704.

²²⁷ İclî, *es-Sikât*, 339; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 20: 289; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 2: 2708.

²²⁸ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 20: 278.

²²⁹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7: 8; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 20: 275.

²³⁰ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7: 8; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 2: 2708; Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz et-Türkmânî eş-Şâfiî ez-Zehebî, *Târîhu’l-İslâm ve vefeyâtü’l-meşâhîr ve’l-a’lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, (Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2003), (101-150), 3: 109.

²³¹ Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, (101-150), 3: 109.

²³² Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 20: 288.

²³³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 7: 9; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 20: 289; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 2: 2708.

²³⁴ Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf eş-Şîrâzî, *Tabakâtü’l-fukahâ*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru’r-Râidî’l-Arabî, 1970), 70.

²³⁵ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 20: 289; Zehebî, *Siyeru a’lâmi’n-nübelâ*, 2: 2708.

²³⁶ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 5: 229.

²³⁷ Tayyar Altıkulaç, “İkrime el-Berberî”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: TDV Yay., 1998-2013), 22: 42.

²³⁸ Altıkulaç, “İkrime el-Berberî”, 22: 42.

²³⁹ Altıkulaç, “İkrime el-Berberî”, 22: 42.

²⁴⁰ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 3: 93.

İsnadda yer alan diğer bir râvi Muhammed b. Ebî Muhammed'in tam adının "Muhammed b. Ebî Muhammed el-Ensârî el-Medenî Mevlâ Zeyd b. Sâbit" olduğunu düşünmekteyiz. Zira tabakât kaynaklarında bu zâtın, Saîd b. Cübeyr ve İbn Abbâs'ın mevlâsı İkrime'den, Muhammed b. İshâk'ın da ondan rivâyette bulunduğu bulunmaktadı. Ancak hakkında cerh veya ta'dil ifadeleri kullanılmamıştır.²⁴¹ Onu, Zehebî, "Lâ yu'ref (tanınmıyor)",²⁴² ve İbn Hacer, "Meçhûl (bilinmiyor)" olarak nitelemiştir.²⁴³ Ayrıca *et-Târîhu'l-kebir*'de Muhammed b. Ebî Muhammed Mevlâ Zeyd b. Sâbit el-Ensârî'nin İkrime'den yaptığı rivâyetin isnadı, "Ubeyd (b. Yaîş) ← Yûnus ← İbn İshâk ← Muhammed ← Saîd b. Cübeyr veya İkrime el-Berberî ← İbn Abbâs" şeklindedir.²⁴⁴ Bu örnek, isnad zincirinin üçüncü sıradaki râvinin Muhammed b. Ebî Muhammed el-Ensârî olduğunu göstermektedir. Dolayısıyla bu bilgiler, söz konusu râvi için yaptığımız tespiti desteklemektedir. İbn Hibbân, *es-Sikât*'ta onu zikretmiş, fakat hakkında bir şey dememiştir.²⁴⁵ Bu bilgiler dikkate alındığında, Muhammed b. Ebî Muhammed el-Ensârî'yi zayıflardan değil sikalardan saymak daha uygun düşmektedir.

İbn İshâk'a gelince, ulemânın çoğuna göre sebt kabul edilmekle²⁴⁶ birlikte birçok eleştirilere maruz kalmıştır. Örneğin Zübeyr b. Avvâm'ın (ö. 36/656) çocuklarından Hişâm b. Urve (ö. 146/763),²⁴⁷ İbn İshâk'ın Hişâm'ın karısı Fâtma bint el-Münzir b. ez-Zübeyr'den hadis nakletmesinin doğru olmadığını ifade etmiş ve onu yalan söylemekle itham etmiştir.²⁴⁸ Bazı âlimler buna benzer çeşitli tenkit ve ithamlar sebebiyle onun rivâyetleriyle ihticâc etmemeyi prensip edinmişse²⁴⁹ de birçok muhaddis ondan hadis nakletmiştir.²⁵⁰ Buhârî, *Sahîh*'inde²⁵¹ onunla istişhâd etmiştir. Müslim,²⁵² İbn İshâk'ın rivâyetlerini mütabi' olarak kullanmıştır. Dört Sünen sahipleri, onunla ihticâc etmişlerdir.²⁵³ İbn Hallikân (ö. 681/1282); Yahyâ b. Maîn, Ahmed b. Hanbel ve Yahyâ b. Saîd el-Kattân'dan naklen, onların İbn İshâk'ı sika saydıklarını ve hadisleriyle ihticâc ettiklerini, Buhârî'nin onu sika kabul ettiği halde ondan tahriçte bulunmadığını, Müslim'in ise sadece recm ile ilgili bir hadisi zikretmek suretiyle ondan tahriçte bulunduğunu söylemiştir.²⁵⁴ İbn Sa'd, İbn İshâk hakkında, "Muhammed sikaydı" demiştir.²⁵⁵ Bundan başka İbn İshâk, aldığı haberlerin râvisini veya şeyhini atlayarak ilk râvinin adıyla nakletmesi nedeniyle cerh ve tadil âlimlerince şiddetli bir eleştiriyeye

²⁴¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 8: 88; İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7: 392; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 26: 382; Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 4: 26; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 433.

²⁴² İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 433.

²⁴³ İbn Hacer, *Takrîbu't-tehzîb*, 894.

²⁴⁴ Buhârî, *et-Târîhu'l-kebir*, 1: 225.

²⁴⁵ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7: 392; Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 26: 383; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 433.

²⁴⁶ Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr b. Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ u ebnâ i'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1977), 4: 276.

²⁴⁷ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 7: 462.

²⁴⁸ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 7: 552; İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dil*, 7: 193; Yâkût el-Hamevî er-Rûmî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs, (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993), 6: 2419; İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4: 277.

²⁴⁹ Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 1: 21.

²⁵⁰ Mustafa Fayda, "İbn İshâk", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, (İstanbul: TDV Yay., 1998-2013), 20: 94.

²⁵¹ Örnek için bkz. Buhârî, "Hudûd", 13.

²⁵² Örnek için bkz. Müslim, "Salât", 52.

²⁵³ Mizzî, *Tehzîbu'l-kemâl*, 24: 429; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 9: 45-46; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3: 3320.

²⁵⁴ İbn Hallikân, *Vefeyâtü'l-a'yân*, 4: 276-277.

²⁵⁵ İbn Sa'd, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebir*, 9: 323.

uğramıştır.²⁵⁶ Bu hususun, onun hadisçi olmasının yanında tarihçi kimliğine de sahip olmasından kaynaklandığı kanaatindeyiz.

Netice itibarıyla cerh ve tadil âlimlerinin bu tarihin isnadındaki râvilerle ilgili ortaya koydukları eleştirileri dikkate aldığımızda, İbn İshâk tarihinin sağlam ve güvenilir olduğunu söylememiz mümkündür.

İbn İshâk Tariğine Örnekler

1) *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*: “Muhammed b. Yahyâ ← Ebû Gassân Muhammed b. Amr ← Seleme ← Muhammed b. İshâk ← Muhammed b. Ebî Muhammed ← İkrime veya Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbâs” tarikiyle zikredilen rivâyette, “*Rableri tarafından gösterilen doğru yol üzerinde olanlar ancak onlardır*” (Bakara 2/5) sözü, “Rablerinden bir nûr ve kendilerine gelen doğru yol üzerinde olanlar” şeklinde açıklanmıştır.²⁵⁷

2) *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm* (İbn Kesîr): “Muhammed b. İshâk ← Muhammed b. Ebî Muhammed ← İkrime veya Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbâs” tarikiyle verilen nakilde, “*Onları karanlıklar içinde bıraktı*” (Bakara 2/17) kavli, “Onlar hakkı görüyorlar ve gerçeği söylüyorlardı. Ne zaman ki imandan çıktılar, küfrün karanlığına daldılar, küfürleri ve münafıklıklarıyla bu ışığı söndürdüler. Allah da onları küfrün karanlıklarına bırakıverdi. Böylece hem hidayeti göremez oldular hem de hak yolda yürüyemez oldular” şeklinde açıklanmıştır.²⁵⁸

3.9. Ebû Sâlih Tarihi ve Değerlendirilmesi

Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih²⁵⁹ (ö. 223/837) ← Muâviye b. Sâlih el-Hadramî (ö. 158/749) ← Ali b. Ebû Talha²⁶⁰ (ö. 143/760) ← İbn Abbâs (ö. 68/687-88).

Bu tarihin isnadında adı geçenlerden Ebû Sâlih, Muâviye b. Sâlih el-Hadramî, Mûsâ b. Ali b. Rebâh (ö. 163/779), kâtipliğini yaptığı Leys b. Sa'd (ö. 175/791) ve başkalarından rivâyette bulunmuştur.²⁶¹ Hakkında Leys b. Sa'd'ın oğlu Abdülmelik b. Şuayb (ö. 248/862), “Sika ve me'mûn (hadisi yazılır ve araştırılır), hadisini dedemden işitmiştir. Babamın huzurunda hadis naklediyor, babam da onu hadis rivâyet etmeye teşvik ediyordu”, Ebû Hâtim, “Bildğim kadarıyla sadûk, emîn”, Abdurrahmân b. Mehdî, Ebû Zûr'a'ya Ebû Sâlih'i sormuş ve Ebû Zûr'a onun için, “Bana göre kasten yalan söyleyecek birisi değil, hasenü'l-hadîstir”,²⁶² Ahmed b. Hanbel, “Önceleri doğru sözlüydü, ancak sonradan hataya düşmüştür, leyse hüve bi-şey' (bir şey değil)”,²⁶³ Sâlih Cezere (ö. 293/906), “Yahyâ b. Maîn onu tevsik ediyordu. Bana göre ise hadiste yalan söyleyen birisidir”,²⁶⁴ Nesâî “Leyse bi-sika”, Ahmed b. Sâlih, (ö. 248/862), “(Yalancılıkla) itham edilir, leyse bi-şey' (hiçbir değeri yok)”, Ali b. Medînî (ö. 234/848-49), “Ondan bir şey rivâyet etmedim” ve İbn Adî, “Bana göre müstakîmu'l-hadîstir. Ancak isnad ve metinlerde hataya düşüyordu, ama bunu da kasıtlı yapmıyordu” demiştir. Abdurrahmân b. Mehdî, babasının Ebû Sâlih için, “Ömrünün sonlarında

²⁵⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 7: 194; Yâkût, *Mu'cemu'l-udebâ*, 4: 2419-2420.

²⁵⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1: 39. Diğer örnekler için bkz. 1: 40-42, 45, 47-48, vd.

²⁵⁸ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1: 99.

²⁵⁹ Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih Muhammed b. Müslim el-Cuhenî el-Misrî.

²⁶⁰ Ebû'l-Hasen Alî b. Ebî Talha Sâlim b. el-Muhârik el-Hâşimî.

²⁶¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5: 86; Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 11: 155.

²⁶² İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5: 86-87.

²⁶³ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, 5: 86-87; Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 11: 157; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2: 440.

²⁶⁴ Hatîbu'l-Bağdâdî, *Târîhu medîneti's-selâm*, 11: 158; Zehebî, *Mîzânü'l-i'tidâl*, 2: 441.

rivâyet ettiği hadislerin münker kabul edildiğini görmüştük. O, sadûktur, bildiğim kadarıyla güvenilirdir” dediğini nakletmiştir.²⁶⁵

Diğer râvi Muâviye b. Sâlih hakkında İbn Sa’d, “Sika, kesîru’l-hadîs”,²⁶⁶ Nesâî, “Leyse bi-sika”, Ebû Hâtim, “Sâlihu’l-hadîs, nasenu’l-hadîs, hadisi yazılır, lâ yuhteccu bihî (onunla ihticâc edilmez)”, Yahyâ b. Maîn, “Leyyin” ve İbn Adî, “Bana göre hadisi sağlamdır, sadûktur, bilerek yalan söylemez” demiştir.²⁶⁷ Abdurrahmân b. Mehdî, babasına onu sorduğunda, “Hadisi sâlihtir, hadisi hasendir, hadisi yazılır ama ihticâc edilmez” cevabını almıştır. Ahmed b. Hanbel, Ali b. Medîni’nin Yahyâ b. Saîd el-Kattân’a Muâviye b. Sâlih’i sorduğunu ve “Bu dönemde biz ondan bir harf bile almayız” dediğini nakletmiştir. Ebû Zür’a’ya Muâviye b. Sâlih sorulduğunda, “Sika, muhaddis” demiştir.²⁶⁸

Diğer bir râvi Ali b. Ebî Talha hakkında Ahmed b. Hanbel, “Ondan münker hadisler nakledilmiştir”, başka bir yerde, “İbn Abbâs’ı görmediği halde ondan tefsir rivâyet etmiştir”, Ebû Dâvud, “İnşallah müstakîmu’l-hadîstir. (Siyasette) kılıç (kullanmaya) dair kötü bir görüşü vardır”, Nesâî, “Leyse bihî be’s (zararı yok)”, Duhaym (ö. 245/859), “O, tefsiri İbn Abbâs’tan işitmemiştir”, İbn Hacer, “İbn Abbâs’ı görmediği halde ona irsâl yapmıştır, sadûk, bazen hata yapar”²⁶⁹ ve Ya’kûb b. Süfyân, “Dâifu’l-hadîs, münker, iyi görüşü yoktur”, başka bir yerde, “Metruk da değildir, hüccet de”²⁷⁰ demiştir. İbn Hibbân, *es-Sikât*’ta onu zikretmiştir.²⁷¹ Zehebî ve İbn Hacer, İbn Abbâs’dan işitmediği halde onun, aralarında Mücâhid’in de yer aldığı bazı râvileri atlayarak (irsâl) vasıtasız olarak İbn Abbâs’ı zikrettiğini söylemiştir.²⁷²

Bu bilgilerden şöyle bir sonuç çıkarmak mümkündür: Ali b. Ebî Talha, tefsiri doğrudan İbn Abbas’dan semâ yoluyla almamıştır. Hâl böyleyken o, mürsel olarak İbn Abbas’dan nakilde bulunmuştur. Bu durumda kendisiyle İbn Abbâs arasında bir vasıtanın olması kaçınılmazdır. Öyleyse vasıta, ya Mücâhid b. Cebr ya Saîd b. Cübeyr²⁷³ yahut da İkrime’dir.²⁷⁴ Bu üç râvi, İbn Abbâs’ın sika öğrencileri arasında yer almaktadır. Aslında düşen râvilerle birlikte tarihin orijinal isnadı, “Ebû Sâlih Abdullah b. Sâlih ← Muâviye b. Sâlih el-Hadramî ← Ali b. Ebû Talha (← Mücâhid b. Cebr veya Saîd b. Cübeyr veya İkrime) ← İbn Abbâs” şeklindedir. Dolayısıyla her ne kadar bu râviler isnaddan düşse de sika oldukları için bu tarik de güvenilir kabul edilmiştir. Ali b. Ebî Talha’nın İbn Abbâs’dan tefsiri doğrudan semâ yoluyla almaması, ondan naklettiklerinin sıhhatine halel getirmez.²⁷⁵ Fuad Sezgin’in, “Taberî’de yaklaşık bin nassın varlığına dayanarak,

²⁶⁵ Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 2: 441.

²⁶⁶ İbn Sa’d, *Kitâbü’t-tabakâti’l-kebîr*, 9: 530.

²⁶⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8: 382-383; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 4: 135.

²⁶⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh ve’t-ta’dîl*, 8: 382-383.

²⁶⁹ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 20: 491-492; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 3: 134; Zehebî, *Târîhu’l-İslâm*, (101-150), 3: 932; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 7: 339-340; İbn Hacer, *Takrîbü’t-tehzîb*, 698.

²⁷⁰ Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 20: 492; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 7: 340.

²⁷¹ İbn Hibbân, *es-Sikât*, 7: 211; Mizzî, *Tehzîbu’l-kemâl*, 20: 492.

²⁷² Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 3: 134; İbn Hacer, *Tehzîbü’t-tehzîb*, 7: 339.

²⁷³ Suyûtî’ye göre vasıta Mücâhid veya Saîd b. Cübeyr’dir. Suyûtî, *el-İtkân*, 785.

²⁷⁴ Nehhâs’a (ö. 338/950) göre vasıta Mücâhid veya İkrime’dir. Ebû Ca’fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâil en-Nehhâs, *en-Nâsîh ve’l-mensûh*, thk. Süleymân b. İbrâhîm Abdurrahmân, (Riyad: Dârü’l-Âsime, 2009), 1: 461.

²⁷⁵ Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî İbn Ebî Hâtim, *el-Merâsîl*, nşr. Şükrullah Nimetullah Kûcânî, (Beyrut: Müessesetü’r-Risâle, 1998), 140; Nehhâs, *en-Nâsîh ve’l-mensûh*, 1: 461-462; Zehebî, *Mizânü’l-i’tidâl*, 3: 134; İbn Teymiyye, *Mukaddime fî usûli’t-tefsîr*, 54; Suyûtî, *el-İtkân*, 785; Zehebî, *et-Tefsîr ve’l-müfessirân*, 1: 77; Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm İbn Teymiyye, *Tefsîru*

Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbâs'dan naklettiği rivâyetlerin İbn Abbâs'a ait tefsirleri bir araya getirme imkânı vereceğine inancım tamdır” sözü bu tarikin güvenilirliğini, önemini ve değerini ortaya koymaktadır.²⁷⁶

Bundan başka Ahmed b. Hanbel, Ali b. Ebî Talha ve bu tarikle ilgili olarak Mısır'da bulunan ve tefsire dair Ali b. Eb'i Talha'dan gelen rivâyetleri içeren bir sahifeden -Ali b. Ebî Talha'nın tefsiri olarak bilinen bu esere bugün sahip değiliz²⁷⁷ - övgüyle söz etmiş ve, “Bir kişi ona ulaşmak için oraya seyahat etse, bu seyahati çok sayılmaz” demiştir.²⁷⁸ İbn Hacer, bu nüshanın Ebû Sâlih'in yanında bulunduğunu, Ebû Sâlih'in onu Muâviye b. Sâlih'den, Muâviye b. Sâlih'in Ali b. Ebî Talha'dan ve Ali b. Ebî Talha'nın da İbn Abbâs'tan rivâyet ettiğini söylemiştir.²⁷⁹ Cerrahoğlu'na göre,

“Bu sahife, İbn Abbâs-Ali b. Ebî Talha-Muâviye b. Sâlih-Abdullâh b. Sâlih gibi tek bir isnâd zinciriyle gelmektedir. Bu sahife, esrarını, tarihin derinlikleri içerisinde hâlen muhafaza etmektedir. Bu hususta yaptığımız tetkikler bu nüshanın İbn Abbâs'dan tedvin edilenlerin en eskisi ve ondan gelen tefsir tariklerinin en sağlam olduğunu göstermektedir.”²⁸⁰

Goldziher, bu tarikte inkıtâ²⁸¹ olduğunu ve ona güvenilemeyeceğini söyleyerek eleştiride bulunmuştur. Bu eleştirisini, -bazı tarihçiler ve muhaddislerin de ileri sürdüğü gibi- Ali b. Ebî Talha'nın İbn Abbâs'la görüşmemesi ve ona isnad ettiği rivâyetleri ancak Mücâhid veya Saîd b. Cübeyr tarihiyle elde etmesi ile gerekçelendirmiştir. Goldziher bu eleştirisinde haklı değildir. Zira İbn Hacer'in dediği gibi vasıta sika ise, bunun bir önemi yoktur.²⁸² Aynı zamanda Buhârî ve Müslim gibi büyük hadis âlimlerinin bu tarikten gelen rivâyetlere eserlerinde yer vermeleri, bu tarikin sağlam ve güvenilir olduğunun delilidir.²⁸³

Bu tarikin isnadın düşen râvilerinden birisi Mücâhid b. Cebr'dir.²⁸⁴ İbn Abbâs'tan çokça rivâyetiyle bilinmektedir. Tâbiîdir ve Mekke tefsir ekolünün önemli öncülerindedir. Hakkında İbn Sa'd, “Sika, fakih, âlim, kesîru'l-hadîs”, İbn Maîn,²⁸⁵ Ebû Zür'a ve İclî, “Sika” ve İbn Hibbân, “Fakih, müttakî, âbid, hadis rivâyetinde sika” demiştir. Süfyân es-Sevrî, onun geniş tefsir birikimine dikkat çekmiştir.²⁸⁶ Katâde b. Diâme'ye göre

---

âyâtin eşkelet 'alâ kesîrin mine'l-'ulemâ, thk. Abdülazîz b. Muhammed el-Halife, (Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1996), (3 numaralı dipnot), 1: 251.

²⁷⁶ Fuad Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-arabî*, 1: 64.

²⁷⁷ İsmail Cerrahoğlu, “Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (1969): 56.

²⁷⁸ Suyûtî, *el-İtkân*, 785; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân* 2: 17; Fuad Sezgin, *Târihu't-türâsi'l-arabî*, 1: 64.

²⁷⁹ Zehebî, *Mizânü'l-i'tidâl*, 3: 134; Suyûtî, *el-İtkân*, 785; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 59; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân* 2: 17; Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cemu garîbi'l-Kur'ân*, Mukaddime, (Kahire: Dârü İhyâi'l-Kütübi'l-Arabiyye, 1950), 15-16.

²⁸⁰ İsmail Cerrahoğlu, “Abdullah İbn Abbas ve Tefsir İlmindeki Yeri”, *DİB Dînî, İlmî, Edebî, Meslekî Aylık Dergi* 11:2 (1972): 82.

²⁸¹ Hadisin senedinin sahâbeden sonra gelen bölümünde bir veya daha çok râvisinin atlanmasıdır.

²⁸² Suyûtî, *el-İtkân*, 785; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 7: 340; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 2: 17.

²⁸³ Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 59-60; Zürkânî, *Menâhilü'l-irfân*, 2: 17.

²⁸⁴ Ebû'l-Haccâc Mücâhid b. Cebr el-Mekkî el-Mahzûmî.

²⁸⁵ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3: 3185-3186.

²⁸⁶ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 10: 43-44.

yaşadığı dönemin tefsiri en iyi bilen kişisidir.²⁸⁷ Diğer iki râvi ise Saîd b. Cübeyr ve İkrime'dir. Bunlar hakkında daha önce bilgi verilmiştir.²⁸⁸

Çoğunluğa göre İbn Abbâs'tan gelen tefsir tarikleri arasında en sağlam ve güvenilir tarik budur.²⁸⁹ Bu tarikle Ali b. Ebî Talha'dan gelen rivâyetlerin sahihliğine dair genel bir kanaat oluşmuştur.

Buhârî, *Sahîh*'inde isnadları zikretmeksizin (ta'likan) ve Kur'ân'daki filolojik tefsirleri veya garîb kelimeleri açıklarken²⁹⁰ zikrettiği rivâyetlerde, "Kâle İbn Abbâs" veya "Yüzkeru an İbn Abbâs" şeklinde Ali b. Ebî Talha'nın tefsir sahîfesine atıfta bulunmuştur.²⁹¹ H. 194'de doğmuş olan Buhârî'nin doğrudan İbn Abbâs'tan rivâyetleri alması mümkün değildir. O, bu rivâyetleri ya Mısır'a yaptığı seyahatlerde ya da doğrudan doğruya Abdullah b. Sâlih'ten veya başkalarından almıştır.²⁹²

Her ne kadar Fuad Sezgin, Taberî'nin *Câmiu'l-beyân*'da Ali b. Ebî Talha rivâyetiyle yalnızca ahkâm ve nüzul sebebine dair açıklamalar yaptığını söylese²⁹³ de o, hem filolojik tefsirler,²⁹⁴ hem de ahkâm, nuzûl sebebi, nâsih ve mensûh gibi hususlarla ilgili rivâyetleri zikretmiştir. *Câmiu'l-beyân*'da bu rivâyetlerin bazen birkaç kez tekrarlandığı görülür. Örneğin, Bakara 2/115. âyetin tefsirinde zikredilen, "Ebû Sâlih ← Muâviye b. Sâlih ← Ali b. Ebî Talha ← İbn Abbâs" tarikli rivâyet, aynı şekilde bu sûrenin 142. ve 144. âyetlerinin tefsirinde de tekrarlanmıştır.²⁹⁵ Öte yandan Taberî, zikrettiği bu tarikleri doğrudan Abdullâh b. Sâlih'ten almamıştır. Çünkü Taberî, vefat tarihi 223 olan Abdullâh b. Sâlih'in vefatından bir veya iki yıl sonra yani 224 yılının sonunda veya 225 yılının başında doğmuştur.²⁹⁶ O, bu nakilleri Mısır'a ziyareti sırasında Abdullâh b. Sâlih'i işitmiş olan Musannâ b. İbrâhim, Ali b. Dâvud (ö. 272/885) ve Yahyâ b. Osmân (ö. 282/895) vasıtasıyla almıştır.²⁹⁷ Taberî'nin bu tarikten istifade ettiği diğer bir eseri ise *Târîhu't-Taberî*'dir.²⁹⁸

Müslim, Sünen sahipleri, İbn Ebî Hâtim, İbnü'l-Münzir, Taberânî²⁹⁹ ve Hâkim en-Nîsâbü'rî de bu tarikten gelen nakillere eserlerinde yer vermişlerdir.³⁰⁰

²⁸⁷ Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3: 3185-3186; Zehebî, *Tezkiretü'l-huffâz*, 1: 92; İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 10: 43.

²⁸⁸ Saîd b. Cübeyr için, "Kays Tariki ve Değerlendirilmesi", İkrime için, "İbn İshâk Tariki ve Değerlendirilmesi" başlıklarına bakınız.

²⁸⁹ Suyûtî, *el-İtkân*, 785; İbn Akîle, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân*, 9: 375; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 59; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân* 2: 17.

²⁹⁰ Fuad Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, (Ankara: İbrahim Horoz Basımevi, 1956), 122.

²⁹¹ İbn Hacer, *Tehzîbü't-tehzîb*, 7: 340; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân* 2: 17. Örnekler için bkz. Buhârî, "Tefsîr", 3/10; Buhârî, "Tefsîr", 4/25-26; Buhârî, "Tefsîr", 8/1; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed el-Aynî, *Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, (Beyrut: Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2001), 18: 200, 258, 331.

²⁹² Abdülbâkî, *Mu'cemu garîbi'l-Kur'ân*, Mukaddime, 15-18;

²⁹³ Sezgin, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, 122.

²⁹⁴ Ali Bulut, "Kur'ân Filolojisine Dair İbn Abbâs'a Nisbet Edilen Üç Eser", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20-21 (2005): 290.

²⁹⁵ Cerrahoğlu, "Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi", 68. Örnek için bkz. Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 2: 450, 623-624, 658-659.

²⁹⁶ Yâkût, *Mu'cemu'l-udebâ*, 6: 2441; Zehebî, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, 3: 3366.

²⁹⁷ Cerrahoğlu, "Ali b. Ebî Talha'nın Tefsir Sahifesi", 67.

²⁹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 1: 48, 192.

²⁹⁹ Örnekler için bkz. Taberânî, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, 12: 251, 255-256.

³⁰⁰ Suyûtî, *el-İtkân*, 785; Zehebî, *et-Tefsîr ve'l-müfessirîn*, 1: 59; Zürcânî, *Menâhilü'l-irfân* 2: 17.

Ebû Sâlih Tarikine Örnekler

1) *Tefsîru't-Taberî (Câmiu'l-beyân)*: “Ebû Sâlih ← Muâviye (b. Sâlih) ← Ali (b. Ebî Talha) ← İbn Abbâs” tarikiyle verilen rivâyette, “Çocuk, babasıyla beraber sa'y edecek yaşa gelince...” (Saffât 37/102) âyetindeki sa'y, ‘İş yapmak’ şeklinde açıklanmıştır.³⁰¹

2) *Tefsîru İbn Ebî Hâtim*: “Ebû Sâlih Kâtibu Leys ← Muâviye b. Sâlih ← Ali b. Ebî Talha ← İbn Abbâs” tarikiyle zikredilen nakilde, “Allah sizin için kolaylık istiyor, zorluk çekmenizi istemiyor” (Bakara 2/185) âyetindeki *el-yüsr*, ‘Yolculukta iftar etmek’ şeklinde açıklanmıştır.³⁰² Taberî, *Câmiu'l-beyân*'da bu rivâyeti aynı tarikle zikretmiştir.³⁰³

3) *Tefsîru İbni'l-Münzir*: a) “Allân (b. el-Mugîre) ← Abdullah b. Sâlih ← Muâviye b. Sâlih ← Ali b. Ebî Talha ← İbn Abbâs” tarikiyle gelen rivâyette, “Ölüden diriyi çıkarırsın” (Â-i İmrân 3/27) sözü, ‘Ölü olan nutfeyi diriden, nutfeden de canlı olan insanı çıkarırsın’ şeklinde açıklanmıştır.³⁰⁴

4) *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* (Hâkim en-Nîsâbü'rî): “Ahmed b. Muhammed b. Seleme el-Anberî ← Osmân b. Saîd ed-Dârimî (ö. 280/894) ← Abdullah b. Sâlih ← Muâviye b. Sâlih ← Ali b. Ebî Talha ← İbn Abbâs” tarikiyle verilen nakilde, “Allah'a itaat edin, peygambere itaat edin, sizden olan ülü'l-emr'e de” (Nisâ 4/59) âyetinde geçen, “Ülü'l-emr” tabiri, ‘Fıkıh ve din ehli, dinin yüce değerlerini insanlara öğreten, onlara iyiliği emreden, kötülükten nehyeden ve Allah'a boyun eğmeyi şart koşan itâat ehli’ şeklinde açıklanmıştır.³⁰⁵

3.10. İbn Abbâs'a Nispet Edilen Diğer Tefsir Tarikleri

İbn Abbâs'tan sayılamayacak kadar çok nakillerin farklı tariklerle geldiğini daha önce zikretmiştik. Bu başlık altında ise, değerlendirilen dokuz tarik dışında İbn Abbâs'a isnad edilen bazı tarikleri de değerlendirme yapmaksızın zikredeceğiz. Zira bu tariklerin kritiğini yapmak, çalışmayı uzatacaktır. Bu tarikler de ayrıca çalışılmalıdır. Bunlardan bazıları şunlardır:

1) “Muhammed b. Ma'mer ← Ayâş b. Ziyâd el-Bâhilî ← Şu'be ← Ebû Bişr ← Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbâs”.³⁰⁶

2) “Ebû Saîd el-Eş'acc ← Vekî' ← Şerîk ← Atâ b. es-Sâib ← Enes ed-Duhâ ← İbn Abbâs”.³⁰⁷

3) “Müncâb b. el-Hâris ← Ali b. Meshar ← el-A'meş ← Habîb b. Ebî Sâbit ← Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbâs”.³⁰⁸

4) “Ubeydullâh ← Ebî ← Abdurrahmân el-Mes'ûdî ← Ali b. Bezîme ← Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbâs”.³⁰⁹

5) “Ebû'l-Abbâs Muhammed b. Ya'kûb ← Muhammed b. Sinân el-Kazzâz ← Ebû Âsım ← Zekeriyâ b. İshâk ← Amr b. Dînâr ← Atâ ← İbn Abbâs”.³¹⁰

³⁰¹ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 19: 579. Diğer örnekler için bkz. 2: 450, 3: 218, vd.

³⁰² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 2: 313.

³⁰³ Taberî, *Câmiu'l-beyân*, 3: 218.

³⁰⁴ İbnü'l-Münzir, *Kitâbü tefsîri'l-Kur'ân*, 1: 161.

³⁰⁵ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1: 211.

³⁰⁶ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1: 32.

³⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, 1: 32.

³⁰⁸ Firyâbî, *Kitâbü'l-kader*, 66.

³⁰⁹ Firyâbî, *Kitâbü'l-kader*, 67. Bu eserdeki diğer tarikler için bkz. 69, 79, 81, 117-119, 121, 126, 128, 152, 178-179, 278, vd.

³¹⁰ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *el-Müstedrek*, 1: 121.

- 6) “Ebû Bekr b. İshâk ← Muhammed b. Gâlib ← Affân b. Müslim ← Şu’be ← Mansûr ← Mücâhid ← İbn Abbâs”.³¹¹
- 7) “İbn Hamîd ← Ya’kûb el-Kummî ← Ca’fer b. Ebî’l-Muğîre ← Saîd b. Cübeyr ← İbn Abbâs”.³¹²
- 8) “Ebû Kureyb ← Vekî’ ← el-Mes’ûdî ← el-Hakem ← Miksam ← İbn Abbâs”.³¹³
- 9) “Affân ← Vüheyb ← Hâlid ← İkrime ← İbn Abbâs”.³¹⁴
- 10) “Ali b. Abdilazîz ← Haccâc b. el-Minhâl ← Hammâd b. Seleme ← Ali b. Zeyd b. Cüd’ân (veya cedân) ← Yûsuf b. Mihrân ← İbn Abbâs”.³¹⁵

SONUÇ

Sahâbe’den gelen rivâyetlerin ve dolayısıyla tefsirlerin Hz. Peygamber’in (sav) tefsirinden sonra en güvenilir kaynaklar olduğu konusunda şüphe yoktur. Zira âyetlerin hangi şekilde indirildiğine şahit olduklarından tefsiri en iyi bilenler onlardır. İbn Abbâs’a atfedilen rivâyetler de bu kaynaklar arasında yer almaktadır ve sayıları oldukça fazladır. Biz de ona atfedilen rivâyetleri inceledik.

Araştırmamızda İbn Abbâs’a nisbet edilen dokuz tarik, isnad değerlendirmeleri ve kaynak kritikleri açısından ele alınarak değerlendirilmiştir. Bunlardan Muhammed b. Saîb el-Kelbî tariki, kaynağı Mukâtil b. Süleymân olan tarikler ve Muhammed b. Mervân es-Süddî es-Sağîr’in adının geçtiği tarikler zayıf ve güvenilir bulunmuştur. Aynı şekilde kaynağı Atıyye el-Avfî olan tarikler, aradaki râviler zikredilmeksizin doğrudan İbn Abbâs’a isnadı sebebiyle güvenilir değildir. Diğer yandan Kays tariki, Ebû Sâlih, İbn İshâk ve Süddî el-Kebîr tariki birçok ulemâ tarafından güvenli bulunmuş, ihticâc edilmiş ve eserlerde zikredilmiştir. Kaynağı İbn Cüreyc olup İbn Abbâs’a varan tariklerle gelen rivâyetlerin sağlam olup olmadığının araştırılması gerekmektedir. Kaynağı Dahhâk b. Müzâhim olan tarikler, munkatî’dir. Bu değerlendirmelerden sonra dokuz tariki, güvenilirlik yönünden en kuvvetlisinden en zayıfına doğru şu şekilde sıralamak mümkündür: Ebû Sâlih tariki, İbn İshâk tariki, Kays tariki, Süddî el-Kebîr tariki, kaynağı İbn Cüreyc olan tarikler, kaynağı Dahhâk b. Müzâhim olan tarikler, kaynağı Atıyye el-Avfî olan tarikler, kaynağı Mukâtil b. Süleymân olan tarikler ve Muhammed b. Saîb el-Kelbî tariki.

Taberî, dokuz tarikten Muhammed b. Saîb el-Kelbî tariki ve kaynağı Mukâtil b. Süleymân olan tarikler dışında kalan diğer tariklere eserlerinde yer vermiştir. Taberânî, hem Ebû Sâlih ve İbn İshâk tarikinden, hem de kaynağı İbn Cüreyc, Dahhâk b.

³¹¹ Hâkim en-Nisâbûrî, *el-Müstedrek*, 1: 122. Bu eserdeki diğer tarikler için bkz. 1: 135, 174, 188, 196, 237, 247, 251-252, 257, 263, 278-279, 299, 307, 326, 348, 355-356, 362, 372-373, 385, 387, 389-390, 393-395, 404-405, 410, 420, 437, 441, 451, 461, 463-464, 470, 493, 506, 542-543, 567, 581, 587, 607-608, 611, 613, 627, 630, 632-633, 636-637, 639, 643, 646, 648, 655, 658, 661, 663, 667, 681, 711; 2: 13, 20, 23, 29, 36, 38, 40, 43, 47, 55, 61, 64, 68, 76, 84, 97, 103, 108, 110, 112, 115, 122, 141, 302, 455, 457; 4: 154, 156, 274, vd.

³¹² Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 1: 90. Bu eserdeki diğer tarikler için bkz. 1: 92, 97, 107, 121, 130, 134, 136, 184; 2: 12-13, 16, vd.

³¹³ Tirmizî, Hac, no. 893. Bu eserdeki diğer tarikler için bkz. Hac, no. 898, 899; Seyr, no.1570; Et’ime, no.1798; Ru’yâ, no. 2293; İsti’zân ve’l-edeb, no.2717; Tefsîru’l-Kur’ân, no. 3224.

³¹⁴ Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Tehzîbü’l-âsâr ve tafsilü’s-sâbit an Rasûlillâhi sallallâhü ‘aleyhi ve sellem mine’l-ahbâr (Müsnedü Abdillâh b. Abbâs)*, thrc. Mahmûd Muhammed Şâkir, (Kahire: Matbaatü’l-Medenî, 1982), 7. Bu eserdeki diğer tarikler için bkz. 34, 55, 59, 89, 92, 94-96, 99, 102, 395, 396, vd.

³¹⁵ Ebü’l-Kâsım Süleymân b. Ahmed et-Taberânî, *el-Evâil*, thk. Muhammed Şekûr b. Mahmûd el-Hâcî Emrîr, (Amman: Müessesetü’r-Risâle, Dârü’l-Furkân, 1983), 25. Bu eserdeki diğer tarikler için bkz. 27, 33.

Müzâhim ve Mukâtil b. Süleymân olan tariklerden istifade etmiştir. İbnü'l-Münzir, eserlerinde Ebû Sâlih tarikini ve kaynağı İbn Cüreyc olan tarikleri zikretmiştir. İbn Ebî Hâtim, Ebû Sâlih, İbn İshâk ve Kays tariki, kaynağı Atıyye el-Avfî ve (Cüveybir tarikiyle gelenler hariç) Dahhâk b. Müzâhim olan tariklerden gelen nakillere eserlerinde yer vermiştir. Hâkim en-Nisâbûrî, Ebû Sâlih, Kays ve Süddî el-Kebîr tarikinden istifade etmiştir. İbn Kesîr, İbn İshâk, Süddî el-Kebîr, kaynağı Atıyye el-Avfî ve Dahhâk b. Müzâhim olan tariklerden gelen rivâyetlere eserlerinde yer vermiştir. Taberî, Taberânî ve İbn Kesîr'in bu tarikleri almada mütesâhil davrandıkları söylenebilir.

Buhârî, *Sahîh*'inde Ebû Sâlih tarikini ta'lîkan vermiştir. İbn İshâk'ı sika kabul etmiş, *Sahîh*'inde onunla istişhâd etmiş, ancak ondan tahriçte bulunmamıştır. Müslim, Ebû Sâlih tarikinden gelen rivâyetlere eserlerinde yer vermiş, İbn İshâk'ın rivâyetlerini mütabî' olarak kullanmıştır. Dört Sünen sahipleri ise, Ebû Sâlih, Süddî el-Kebîr ve kaynağı Dahhâk b. Müzâhim olan tariklere eserlerinde yer vermişlerdir. İbn İshâk'la da ihticâc etmişlerdir. Tirmizî, kaynağı Atıyye el-Avfî olan tariklerden gelen bazı rivâyetleri hasen kabul etmiştir. Diğer yandan Dahhâk b. Müzâhim'in naklettiği hadisler, *Sünen-i erbaa*'da zikredildiği halde *es-Sahîhayn*'de zikredilmemiştir. İbn Merdûye ve İbn Hibbân, sadece kaynağı Dahhâk b. Müzâhim olan tarikleri kitaplarında zikretmiştir. Sa'lebî, kaynağı Atıyye el-Avfî olan tariklerin yanı sıra Süddî el-Kebîr ve Muhammed b. Sâib el-Kelbî tarikinden tahriçte bulunurken talebesi Vâhidî, Muhammed b. Sâib el-Kelbî, kaynağı Atıyye el-Avfî ve Mukâtil b. Süleymân olan tariklerden tahriçte bulunmuştur.

Netice itibariyle bu çalışmada İbn Abbâs'a nispet edilen nakillerin ne kadar güvenilir olup olmadığı çalışılmıştır. Bunun için metin kritiğini göz ardı etmeksizin bu nakillere ait tariklerin cerh ve ta'dîl açısından incelenmesi gerekir. Bir rivâyetin güvenilirliğinin yarısı ricâl tenkidıyla yarısı da metin tenkidıyla anlaşılabilir.

KAYNAKÇA

Abbâs el-Kummî, *el-Künye ve'l-Elkâb*, Tahran: Mektebetü Sadr, 1398.

Abdülmeccîd Abdülbârî, *er-Rivâyâtü't-tefsiriyye fî Fethi'l-Bârî*, Doktora Tezi, Riyad: Vakfu's-Selâmi'l-Hayriyyi, 2005.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-Müsned*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir, Kâhire: Dâru'l-Hadîs, 1995.

Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî el-Mervezî, *el-İlel ve ma'rifetü'r-ricâl*, thk. Vasiyullah b. Muhammed Abbâs, Riyad: Dâru'l-Hânî, 2001.

Ahmed Muhammed Şâkir, *el-Bâisu'l-hasîs şerhu ihtisâri ulûmi'l-hadîs*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.

Altıkulaç, Tayyar, "İkrime el-Berberî", *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yay., 1998-2013, 22: 42.

Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed, *'Umdetü'l-kârî şerhi Sahîhi'l-Buhârî*, nşr. Abdullah Mahmûd Muhammed Ömer, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

Babai, Aliekber, "Sahabi Bir Müfessir Olarak İbn Abbâs ve Onun Tefsirdeki Konumu", *Misbah İslami Düşünce ve Araştırma Dergisi* 2:6 (2014): 172.

- Birişik, Abdülhamit, “Tefsir”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yay., 1998-2013, 40: 281.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Müğîre el-Cu’fi, *Sahihu’l-Buhârî (el-Câmiu’s-sahîh)*, Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 2006.
- Bulut, Ali, “Kur’ân Filolojisine Dair İbn Abbâs’a Nisbet Edilen Üç Eser”, *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 20-21 (2005): 290.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhim b. el-Müğîre el-Cu’fi, *et-Târîhu’l-kebîr*, thk. Hâşim en-Nedvî vd., Haydarabad: Dâiretü’l-Meârifî’l-Osmâniyye, 2009.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Kuran Tefsirinin Doğuşu ve Buna Hız Veren Âmiller*, Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları, 1968.
- Cerrahoğlu, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1989.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Ali b. Ebî Talha’nın Tefsir Sahifesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (1969): 56-58.
- Cerrahoğlu, İsmail, “Abdullah İbn Abbas ve Tefsir İlmindeki Yeri”, *DİB Dînî, İlmî, Edebî, Meslekî Aylık Dergi* 11:2 (1972): 82.
- Çakan, İsmail L., Muhammed Eroğlu, “Abdullah b. Abbâs b. Abdülmuttalib”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yay., 1998-2013, 1: 76-79.
- Ebû Hayyân, Muhammed b. Yûsuf el Endelüsî, *el-Bahru’l-muhît*, thk. Âdil Ehmed Abdü’l-Mevcûd, Ali Muhammed Muavvad, Beyrut: Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2010.
- Eroğlu, Muhammed, “Dahhâk b. Müzâhim”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yay., 1998-2013, 8: 410.
- Fayda, Mustafa, “İbn İshâk”, *TDV İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: TDV Yay., 1998-2013, 20: 94.
- Firyâbî, Ebû Bekr Ca’fer b. Muhammed, *Kitâbü’l-kader*, thk. Abdullah b. Hamd el-Mansûr, Riyad: Edvâu’s-Selef, 1997.
- Firyâbî, Ebû Bekr Ca’fer b. Muhammed, *Kitâbü’s-sıyâm ve meahü fevâid*, thk. Abdülvekîl en-Nedvî, Bombay: ed-Dâru’s-Selefiyye, 1992.
- Firyâbî, Ebû Bekr Ca’fer b. Muhammed, *Ahkâmu’l-ideyn*, Beyrut: Müessetü’r-Risâle, 1986.
- Firyâbî, Ebû Bekr Ca’fer b. Muhammed, *Delâilü’n-nübüvve*, thk. Muhyiddîn Sâmî Kilâb, Mekke: eş-Şebeketü’l-Alukah, ty.
- Firyâbî, Ebû Bekr Ca’fer b. Muhammed, *Fedâilü’l-Kur’ân*, thk. Yûsuf Osmân Fazlullâh Cibrîl, Riyad: Mektebetü’r-Rüşd, 1989.
- Firyâbî, Ebû Bekr Ca’fer b. Muhammed, *Sıfatü’n-nifâk ve zemmü’l-münâfikîn*, thk. Abdürrakîb b. Ali, Beyrut: Dâru İbn-i Zeydün, 1990.
- Hâkim en-Nîsâbü’rî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Abdillâh, *el-Müstedrek ala’s-Sahîhayn*, thk. Mustafâ Abdülkâdir Atâ, Beyrut: Dâru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2002.
- Hamza, Ömer Yûsuf, *Tefsîru sûreteyi’n-Nûr ve’l-Furkân min tefsîri’l-Kur’âni’l-azîm*, Doktora Tezi, Mekke Ümmü’l-Kurâ Üniversitesi, 1985.
- Hatîbu’l-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali b. Sâbit, *Târîhu Medîneti’s-selâm (Târîhu Bağdâd)*, thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf, Beyrut: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2011.

Hatîb el-Bağdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Alî b. Sâbit, *Takyîdü'l-ilm*, thk. Sa'd Abdü'l-Gaffâr Alî, Kahire: Dâru'l-İstikâme, 2008.

Humeydî, Abdülazîz b. Abdullah, *Tefsîru İbn-i Abbâs ve merviyâtühü fi't-tefsîr min kütübi's-sünne*, Mekke: Câmîatü Ümmi'l-Kurâ, 2008.

İbn Adî, Ebû Ahmed Abdullâh el-Cürcânî, *el-Kâmil fi du'afâi'r-ricâl*, thk. Âdil Ahmed Abdü'l-mevcûd, Ali Muhammed Muavvad, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ty.

İbn Akîle el-Mekkî, *ez-Ziyâde ve'l-ihsân fi 'ulûmi'l-Kur'an*, thk. Muhammed Safâ' Hakkî, Fahad Alî el-Andas, İbrâhim Muhammed el-Mahmûd, Muslih Abdülkerîm es-Sâmîdî ve Hâlid Abdülkerîm el-Lâhim, Birleşik Arap Emirlikleri: Câmîatü's-Şârika, 2006.

İbn Atiyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Gâlib el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-vecîz*, thk. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2001.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Cerh ve't-ta'dîl*, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1953.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *el-Merâsîl*, nşr. Şükrullah Nimetullah Kûcânî, Beyrut: Müessetü'r-Risâle, 1998.

İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib, Riyad: Mektebetü Nezar Mustafa el-Bâz, 1997.

İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm, *Mukaddime fi usûli't-tefsîr*, Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1994.

İbn Teymiyye, Takiyyüddîn Ahmed b. Abdilhalîm, *Tefsîru âyâtin eşkelet 'alâ kesîrin mine'l-'ulemâ*, thk. Abdülazîz b. Muhammed el-Halîfe, Riyâd: Mektebetü'r-Rüşd, 1996.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Tehzîbü't-tehzîb*, Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, 1994.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed, *el-İsâbe fi temyîzi's-sahâbe*, thk. ve ta'lîk: Adîl Ahmed Abdü'l-mevcûd, Ali Muhammed Muavvad, Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1995.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Tabakâtü'l-müdekkisîn*, thk. Âsım b. Abdullâh el-Karyûtî, Umman: Mektebetü'l-Menâr, 1983.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Takrîbü't-tehzîb*, thk. Ebu'l-Esbâl Sağîr Ahmed Şâgîf el-Pâkistânî, Pakistan: Dâru'l-Âsıme, ty.

İbn Hacer el-Askalânî, Ahmed b. Ali b. Muhammed, *Lisânü'l-mîzân*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2002.

İbn Hallikân, Ebu'l-Abbâs Şemsuddîn Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ebî Bekr, *Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâu ebnâi'z-zamân*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru's-Sâdir, 1977.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed el-Büstî, *Kitâbu'l-mecrûhîn mine'l-muhaddisîn*, thk. Hamdî Abdü'l-mecîd es-Selefi, Riyad: Dâru's-Samî', 2000.

İbn Hibbân, Ebû Hâtîm Muhammed el-Büstî, *es-Sikât*, Haydarâbâd: Matbaatu Meclisi Dâireti'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1973.

- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl, *el-Bidâye ve'n-nihâye*, Beyrut: Mektebü'l-Meârif, 1991.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmail, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*, neşr. Muhammed Hüseyin Semsüddîn, Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, 1998.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ' İsmail, *Tefsîru'l-Kur'ân'il-azîm*, thk. Ebû İshâk el-Huveynî, Beyrut: Dâru İbni'l-Cevzî, Kutubi'l-İlmiye, 1431.
- İbn Sa'd, Muhammed b. Sa'd b. Menî' ez-Zühri, *Kitâbü't-tabakâti'l-kebîr*, thk. Ali Muhammed Ömer, Kahire; Mektebü'l-Hancı, 2001.
- İbnü'l-Cevzî, Cemâlüddîn Ebu'l-Ferec Abdurrahmân b. Ali, *Sıfatü's-safve*, thk. Mahmud Fâhûrî, thrc. Muhammed Revvâs Kalacî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1985.
- İbnü'l-Münzir, Ebû Bekr Muhammed b. İbrâhim en-Nîsâbü'rî, *Kitâbü tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Sa'd b. Muhammed es-Sa'd, Riyad: Dâru'l-Meâsir, 2002.
- İclî, Ebü'l-Hasen Ahmed b. Abdillâh b. Sâlih, *es-Sikât*, nşr. Nûrüddîn Alî b. Ebî Bekr el-Heysemî, Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1984.
- İsfahânî, Ebû Nuaym Ahmed b. Abdillâh, *Hilyetu'l-evliyâ ve tabakâtu'l-asfiyâ*, Kahire: Dâru'l-Fikr, 1996.
- Meclisî, Muhammed Bâkır, *Bihâru'l-envâr*, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 1983.
- Mizzî, Ebü'l-Haccâc Cemâlüddîn Yûsuf, *Tehzîbu'l-kemâl fî esmâi'r-ricâl*, thk. Bessâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Muessetu'r-Risâle, 1992.
- Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Mu'cemu garîbi'l-Kur'ân*, Mukaddime, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1950.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyin Müslim b. el-Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahihu Müslim (el-Câmiu's-sahîh)*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî, Kahire: Dâru İhyâi'l-Kütübî'l-Arabiyye, 1991.
- Nehhâs, Ebû Ca'fer Ahmed b. Muhammed b. İsmâîl, *en-Nâsîh ve'l-mensûh*, thk. Süleymân b. İbrâhîm Abdurrahmân, Riyad: Dâru'l-Âsîme, 2009.
- Nemerî, Ebû Ömer Yûsuf b. Abdilberr, *Câmiu beyâni'l-ilm ve fadlih*, thk. Ebü'l-Eşbâl ez-Züheyri, Suûdi Arabistan: Dâru İbni'l-Cevzî, 1994.
- Râgîb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım, *Mukaddimetü câmi'i't-tefâsîr*, thk. Ahmed Hasan Ferhât, Kuveyt: Dâru'd-Da've, 1984.
- Rıfat Fevzî Abdülmüttalib, *İbn Ebî Hâtim ve eseruhû fî 'ulûmi'l-hadîs*, Kahire: Mektebetü'l-Hancı, ty.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbü'rî eş-Şâfî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru's-Salebî)*, thk. Ebû Muhammed b. Âşûr, Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, 2002.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm en-Nîsâbü'rî eş-Şâfî, *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân (Tefsîru's-Salebî)*, thk. Salâh Bâ Osmân, Hasanü'l-Gazâlî, Zeyd Mehâriş, Emîn Bâşa, Cidde: Dâru't-Tefsîr, 2015.
- Sarı, Necmi, "Tenkit Terimi Olarak Hâtıbu Leyl", *Ekev Akademi Dergisi* 19:61 (2015): 335-336.
- Sezgin, Fuad, *Târihu't-türâsi'l-arabî*, çev. Mahmûd Fehmî Hicâzî, Riyad: İdâretü's-Sekâfe ve'n-Neşr bi'l-Câmia, 1991.

- Sezgin, Fuad, *Buhârî'nin Kaynakları Hakkında Araştırmalar*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara: İbrahim Horoz Basımevi, 1956.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn, *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnaût, Beyrut: Müessesü'r-Risâle Nâşirûn, 2008.
- Suyûtî, Ebu'l-Fazl Celâluddîn, *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, thk. Ebû Kuteybe Nazar Muhammed el-Fâryâbî, Riyad: Mektebetü'l-Kevser, 1415.
- Şîrâzî, Ebû İshâk Cemâlüddîn İbrâhîm b. Ali b. Yûsuf, *Tabakâtü'l-fukahâ*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru'r-Râidi'l-Arabî, 1970.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Mu'cemü'l-kebîr*, thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, 1983.
- Taberânî, Ebü'l-Kâsım Süleymân b. Ahmed, *el-Evâil*, thk. Muhammed Şekûr b. Mahmûd el-Hâcî Emrîr, Amman: Müessesü'r-Risâle, Dârü'l-Furkân, 1983.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vil-i âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdi'l-Muhsin et-Türkî. Kahire: Dâru Hicr, 2001.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-beyân an te'vil-i âyi'l-kur'ân*, thk. Mahmûd Muhammed Şâkir, Ahmed Muhammed Şâkir, Kahire: Mektebetü İbn Teymiyye, ty.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî (Târîhu'r-rüsûl ve'l-mülûk)*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Kahire: Dâru'l-Meârif bi-Mısr, 1967.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Tehzîbü'l-âsâr ve tafsîlü's-sâbit an Rasûlillâhi sallallâhü 'aleyhi ve sellem mine'l-ahbâr (Müsnedü Abdillâh b. Abbâs)*, thrc. Mahmûd Muhammed Şâkir, Kahire: Matbaatü'l-Medenî, 1982.
- Tirmîzî, Ebû İsâ Muhammed b. İsâ et-, *el-Câmiu'l-kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l Garbi'l-İslâmî, 1996.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Alî b. Ahmed b. Muhammed, *et-Tefsîru'l-basît*, thk. Muhammed b. Sâlih b. Abdillâh el-Fevzân, Riyad: Matbaatu Vizâreti't-Ta'lîmi'l-Âlî, 2009.
- Vâhidî, Ebu'l-Hasan Alî b. Ahmed b. Muhammed, *et-Tefsîru'l-vasît*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Alî Muhammed Muavved, Ahmed Muhammed S., Ahmed Abdulganî el-Cemel, Abdürrahmân 'Uveys, Beyrut: Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1994.
- Yâkût el-Hamevî er-Rûmî, *Mu'cemu'l-udebâ*, thk. İhsân Abbâs, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1993.
- Yatkın, Nihat, "Abdullah İbn Abbâs ve Rivâyet Bağlamında Hz. Peygamber'le İlişkisi", *İslâm Medeniyetinin Kurucu Nesli Sahâbe-II (Sahâbe ve Rivâyet İlimleri) Tebliğ ve Müzakereler*, Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Sakarya, Nisan 25-26, 2006, 389-420.
- Zehebî, Muhammed Hüseyin, *et-Tefsîr ve'l-müfessirûn*, Kahire: Mektebtü Vehbe, 1976.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz et-Türkmânî eş-Şâfîi, *Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl*, thk. Ali Muhammed el-Becâvî, Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1963.
- Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz et-Türkmânî eş-Şâfîi, *Siyeru a'lâmi'n-nübelâ*, Lübnan: Beytü'l-Efkâri'd-Düvelî, 2004.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz et-Türkmânî eş-Şâfiî, *Târîhu'l-İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-'a'lâm*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2003.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz et-Türkmânî eş-Şâfiî, *Tezkiretü'l-huffâz*, thk. Abdurrahman b. Yahyâ el-Muallimî, Hindistan: Dâiretü'l-Meârifi'l-Osmâniyye, 1958.

Zehebî, Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osman b. Kaymâz et-Türkmânî eş-Şâfiî, *el-Muğnî fi'd-du'afâ*, thk. Nuerddîn İtr, Katar: İdâretü İhyâ'it-Türâsi'l-İslâmî, 2009.

Zerkeşî, Bedrüddîn Muhammed b. Abdillâh, *el-Burhan fî 'ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhim, Kahire: Dâru't-Türâs, 1984.

Zürkânî, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilü'l-irfân fî ulûmi'l-Kur'ân*, Kahire: Matbaatü İsâ el-Bâbî el-Halebî, ty.